

Кикіш Ольга Юрївна

**ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
В РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ В НЕПОВНІЙ СІМ'Ї**

Науковий керівник: Періг Ірина Мирославівна

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ҐЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	7
1.1. Трагування ґендерної ідентичності особистості в психології	7
1.2. Психологічні умови становлення ґендерної ідентичності в юнацькому віці.....	15
1.3. Роль сім'ї у становленні ґендерної ідентичності в юнацькому віці	22
Висновки ро розділу I.....	26
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНОВЛЕННЯ ҐЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЮНАКІВ І ДІВЧАТ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ	28
2.1. Планування та проведення емпіричного дослідження.....	28
2.2. Кількісний і якісний аналіз результатів психодіагностичного дослідження розвитку ґендерної ідентичності юнаків і дівчат з неповних сімей.....	34
Висновки до розділу II.....	45
РОЗДІЛ III. ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ҐЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В РАННЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	46
3.1. Методичні аспекти проведення занять з розвитку ґендерної ідентичності..	46
3.2. Зміст програми розвитку ґендерної ідентичності юнаків і дівчат.....	50
Висновки до розділу III	59
РОЗДІЛ IV. СПЕЦІАЛЬНА ЧАСТИНА	61
4.1. Дослідження особистісних конструктів в світлі комплексного підходу до вивчення ґендерної ідентичності в юнацькому віці.....	61
РОЗДІЛ V. ПСИХОЛОГО-ЕКОНОМІЧНА ДОЦІЛЬНІСТЬ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	67
5.1. Ґендерна ідентичність сучасної жінки в презентації власного потенціалу: реалії, затрати та можливості.....	67
РОЗДІЛ VI. ОХОРОНА ПРАЦІ ТА БЕЗПЕКА В НАДЗВИЧАЙНИХ	

СИТУАЦІЯХ	72
6.1. Соціальні небезпеки у життєдіяльності сучасних підлітків: куріння, алкоголізм, наркоманія.....	72
6.2. Попереджувальні заходи та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення.....	78
РОЗДІЛ VII. ЕКОЛОГІЯ	82
7.1. Екологічна безпека та державне регулювання у галузі охорони довкілля.....	82
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	88
БІБЛІОГРАФІЯ	91
ДОДАТКИ	99

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний рівень українського суспільства орієнтований на входження до європейського співтовариства. Процеси у всіх сферах життя створюють передумови для розвитку особистості відповідно до вимог Європейського освітнього простору, запровадження гендерних підходів у формуванні молодого покоління.

Гендерні дослідження – сучасна галузь знань, які набувають особливої значимості із огляду на становлення демократичного суспільства, реалізації принципу гендерної рівності жінок і чоловіків у всіх сферах сучасного життя. Фактор гендеру передбачає спрямування особистісного розвитку хлопчиків та дівчаток у сторону збереження їхньої рівності в правах та можливостях, в концептуальній розробці навчально-виховної роботи, яка б спрямовувала дітей на гуманні цінності, партнерство статей у виконанні суспільних ролей.

Гендерна ідентичність включає статево самоідентифікацію особистості і є однією з найістотніших рольових ідентичностей. У зв'язку з цим ми обрали для дослідження юнацький вік, тобто період особистісного самовизначення, формування образу власного Я, активного усвідомлення свого ставлення до інших людей та самого себе, конкретизується й розширюється статево самовизначення. Науковці зазначають, що в юнацькому віці відбувається становлення гендерної ідентичності, яка є внутрішнім переживанням особистістю своєї статевої приналежності, набуттям статевої ролі й уподібненням до неї, своєрідною єдністю статевого самоусвідомлення і поведінки. Юнацький вік визначає подальший розвиток особистості, орієнтацію на справжні зразки Я-чоловіка і Я-жінки в нових змінних умовах, наповнення їх егалітарними цінностями, якими передбачено формування гендерної самосвідомості та статево-рольової ідентифікації.

Аналіз наукової літератури щодо розробленості проблеми гендерної ідентичності в юнацькому віці дозволив визначити методологічні проблеми, складові, особливості формування гендерної психології в працях

М. Боришевського, С. Вихор, В. Гайденко, Г. Гарфінкеля, Т. Говорун, Е. Гоффмана, І. Іванової, О. Кікінежді, І. Кон, В. Кравця, І. Мунтяна, І. Романова, О. Цокур Л. Штильової, Т. Яценко.

Разом із тим, проблема розвитку гендерної ідентичності в юнацькому віці висвітлена недостатньо. Відзначаємо суперечності, які простежуються між сучасними потребами суспільства в розвитку гендерної ідентичності особистості і станом внутрішньосімейних стосунків. Адже у суспільстві побутують гендерні і статево-рольові стереотипи у вихованні різностатевих дітей. Важливо встановити які детермінанти розвитку гендерної ідентичності та які психолого-педагогічні заходи впливу на даний процес. Зокрема, залишається відкритим є питання впливу неповної сім'ї на розвиток гендерної ідентичності в юнацькому віці. Отже, все вищесказане обумовило вибір теми магістерської роботи «Особливості становлення гендерної ідентичності в ранньому юнацькому віці в неповній сім'ї».

Мета дослідження – теоретично вивчити та емпірично виявити особливості становлення гендерної ідентичності в ранньому юнацькому віці в неповній сім'ї.

Завдання дослідження:

- 1) проаналізувати наукові підходи до явища гендерної ідентичності в психології;
- 2) виявити психологічні детермінанти становлення гендерної ідентичності в юнацькому віці;
- 3) обґрунтувати роль сім'ї у становленні особистості та формуванні її гендерної ідентичності;
- 4) провести діагностичне дослідження гендерної ідентичності юнаків і дівчат у неповній сім'ї;
- 5) запропонувати психолого-педагогічну програму сприяння розвитку гендерної ідентичності в юнацькому віці.

Об'єкт дослідження – становлення особистісної ідентичності в період дорослішання.

Предмет дослідження – особливості становлення гендерної ідентичності у юнаків та дівчат, які проживають у неповних сім'ях.

Методи дослідження:

- теоретичні: аналіз і синтез психолого-педагогічної літератури; дедуктивний метод; порівняння, класифікація і узагальнення;
- емпіричні: психологічне спостереження, опитування, тестування, констатувальний експеримент, тестування, питальниковий метод;
- кількісної і якісної обробки результатів дослідження;
- інтерпретаційний метод.

Теоретичне значення дослідження полягає в конкретизації семантики поняття «гендерна ідентичність», визначенні детермінант становлення та розвитку гендерної ідентичності в юнацькому віці.

Практичне значення дослідження полягає в обґрунтуванні комплексу психодіагностичних методик, застосуванні його у констатувальному експерименті в юнацькому віці у неповній сім'ї та кількісному та якісному аналізі отриманих результатів. Розроблену психолого-педагогічну програму, сприяння розвитку гендерної ідентичності юнаків і дівчат з неповних сімей, варто враховувати практичним психологам для індивідуальних і групових занять з юнаками і дівчатами.

Результати дипломної роботи. Результати магістерської роботи відображено у публікації Кикіш О. Особливості гендерної ідентичності в ранньому юнацькому віці в неповній сім'ї / О.Ю. Кикіш, І.М. Періг. – Актуальні задачі сучасних технологій : зб. тез доповідей міжнар. наук.-техн. конф. Молодих учених та студентів, (Тернопіль, 27–28 листопада 2019.) / М-во освіти і науки України, Терно.нац.техн.ун-т ім. І.Пулюя [та ін.] – Тернопіль: ТНТУ, 2019. – Т. 3. – С. 120-121.

Структура та обсяг дипломної роботи. Дипломна робота складається зі вступу, сімох розділів, висновків, списку використаних джерел, в кількості – 97, 2 додатків. Основний текст відображено на 98 сторінках.

Дипломна робота містить 7 таблиць, 6 рисунків.

РОЗДІЛ І. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

1.1. Трактування гендерної ідентичності особистості в психології

Тема гендеру є особливо актуальна з огляду на те, що складає фундаментальну характеристику особистості, її віднесеності до певного соціокультурного типу жінки або чоловіка.

Дослідження категорії «гендерна ідентичність» зумовлює з'ясування змісту понять «гендер» та «ідентичність». Із розвитком досліджень у психології термін «гендер» позначає біологічні, соціальні та особисті маскулінні й фемінні особливості учнів, батьків, педагогів та їх взаємостосунків. Для більш детального розгляду й розмежування біологічних, фізіологічних характеристик і статусних позицій, психолого–педагогічних особливостей використовують біологічний і соціокультурний підходи в гендерних педагогічних дослідженнях.

Найбільш відомою у гендерній теорії є парадигма соціального конструювання гендеру, яка передбачає дослідження гендерної культури, формування механізмів створення понять мужності й жіночості. За теорією Т. Титаренко, поняття «гендер» є складним соціально-культурним процесом конструювання суспільством відмінностей у чоловічих та жіночих ролях, поведінці, ментальних та емоційних характеристиках, а також, як власне результат цього процесу – «сформований соціальний конструкт» [66, с. 162]. О. Нугаєва вважає, що теорія соціального конструювання гендеру ґрунтується на двох постулатах: а) гендерна ідентичність формується сім'єю та різними інститутами, зокрема й засобами масової інформації, у процесі соціалізації людини; б) гендер конструюється самими індивідами на рівні свідомості [70, с. 23–24]. Підґрунтям цієї теорії є диференціація біологічної та соціальної статі, що базується на відмінностях ознак жіночості та мужності, при цьому поняття

«жіночість та мужність» розглядаються як суспільна детермінація, що є однією з форм соціально-культурних ролей.

Друга теорія – це розуміння гендеру як мережі, структури чи процесу, тобто гендеру як стратифікаційної категорії в сукупності інших категорій. Про цю особливість гендеру в соціолінгвістичному аспекті зазначають Е. Ісаєв, В. Каган [44, с. 85]. Третя теорія – розуміння гендеру як культурного символу. Чоловіче й жіноче на онтологічному та гносеологічному рівнях існують як елементи культурно-символічних рядів: чоловіче – раціональне, духовне, божественне, культурне; жіноче – чуттєве, тілесне, гріховне, природне. Чоловіче чи те, що ототожнюється з ним, вважається позитивним і значущим, а жіноче – негативним, вторинним [50, с. 93]. Отже, однією з ліній аналізу нашого дослідження є гендер як стать соціальна. О. Кікінежді, узагальнюючи та систематизуючи західні підходи до цього визначення, виокремлює кілька «позицій» за інтерпретацією категорії «гендер». У гуманітарній парадигмі гендер розглядається як стратифікаційна категорія, соціальний конструкт, суб'єктивність, ідеологічний конструкт, мережа, технологія, культурна метафора [50]. Отже, поняття «гендер» співвідноситься з поняттям «соціальна стать людини». Сенс цього поняття полягає в ідеї соціального моделювання або конструювання статі. Ідентичність є одним із психологічних феноменів, розглянутих в аспекті соціалізації й адаптації до умов різних сторін життєдіяльності. При цьому істотне місце приділяється статевій ідентифікації, яка викликає інтерес вчених у різних галузях знань: філософії, медицині, педагогіці, психології. Даний інтерес викликаний тим, що кожна людина може переживати внутрішню кризу, пов'язану з необхідністю встановлення взаємозв'язку між соціальними змінами й власною ідентичністю. І. Кон визначає ідентичність як образ Я, як систему установок індивіда, в якій існує кілька вимірів. За ними можна визначити рівень розвитку ідентичності. До таких аспектів відносяться: ступінь когнітивної складності, послідовність, стійкість. Ступінь когнітивної складності ідентичності зростає послідовно від молодших вікових періодів до старших. Це дозволяє в ранній юності

інтегрувати уявлення про себе, виділити та усвідомити приховані психологічні детермінанти поведінки [59]. На думку Ю. Василькової, існує велика кількість соціально-історичних та індивідуально-психологічних варіантів та варіацій чоловічого і жіночого характеру та стилю життя, які визначають траєкторії життєвого шляху та конструюють статеву ідентичність. Так, чоловіків і жінок розрізняють за низкою морфологічних характеристик, у тому числі за розмірами тіла [14]. Виражені статеві відмінності існують і в конституції тіла. Жіночому організму властиві деякі функції, які відсутні у чоловіків – менструація, вагітність, лактація, наявність менструального синдрому, що впливає на поведінку і чутливість. Жінки залежні від місячного циклу. У них навіть можна спостерігати те, що у тварин називають зимовою сплячкою (потреба у сні, схильність до самоти, почуття пригніченості, зниження статевої потреби). З появою менструацій відбувається чітке усвідомлення відмінностей між чоловічим і жіночим тілом. Дівчата починають задумуватися над своєю майбутньою роллю дружини і матері.

Різними є візуальні можливості чоловіків і жінок. Жінки гостріше бачать, у тому числі й в темноті, мають кращу зорову пам'ять. Дівчата перевершують юнаків у сприйнятті кольору і кольорових відтінків. Відрізняється описування кольорової гами (чоловік називає базові кольори, жінки, окрім цього, – відтінки). Порушення сприйняття кольору (дальтонізм) властиві 5–8 % чоловіків і лише 0,1 % жінок. Чоловіки і жінки відрізняються за гостротою слуху – нижчі частоти (нижче 1800 Гц) краще чують чоловіки, а вищі – жінки. Відмічена тенденція більшої диференційної чутливості до звукових і світлових стимулів у жінок порівняно з чоловіками. Жіночий мозок наділений здатністю розділяти звуки, відносити їх до різних категорій і приймати рішення щодо кожного з них [23].

Серед психофізіологічних характеристик особливу роль відіграють властивості нервової системи. Вивчення статевого диморфізму за цими показниками встановило перевагу жінок за рухливістю процесу збудження і перевагу чоловіків за силою нервової системи. Властивості нервової системи

розглядаються як біологічна основа темпераменту і деяких рис особистості. Відсутність вираженого статевого диморфізму з цих показників служить підтвердженням того, що біологічна стать однозначно не визначає психологічну стать дитини.

Д. Данильченко описує здібності чоловіків і жінок рівноцінними, але не однаковими. І проявляються вони по-різному внаслідок різної спрямованості інтересів. Відомо, що на ранніх етапах (до 7 років) дівчата зазвичай випереджають хлопчиків в інтелектуальному розвитку. Але в більш пізньому віці середні показники IQ чоловіків і жінок не відрізняються [29].

Жіноча перевага у вербальних функціях відрізняється з дитячого до зрілого віку, дівчатка в середньому починають говорити раніше від хлопчиків, користуються більшим словниковим запасом, проявляють тенденцію до довших і більш зрілих за своєю структурою речень. Вони також швидше просуваються в навчанні читанню.

Майже у всіх дослідженнях беруть до уваги чинник статі, тому накопичено багато даних про відмінності психологічних характеристик у чоловіків і жінок. Зокрема, досліджено наявність варіацій у здібностях. Ще А. Гезелл виявив, що у юнаків порівняно з дівчатами краще розвинена велика моторика, а в дівчат – дрібна [10].

Уявлення про особливості жіночої і чоловічої психології, їх призначення і спрямування модифікуються під впливом соціального й економічного розвитку, зміни світогляду, утвердження гендерних відносин. Однак, міжстатеві відмінності неможливо ігнорувати, оскільки вони позначаються на всіх індивідуальних особливостях.

Маскулінність і фемінність впливають на формування особистості як філогенетично зумовлені властивості психіки і соціокультурні утворення, закладені в онтогенезі. Статева ідентичність – аспект статевої свідомості, який описує суб'єктивне переживання людиною себе як представника певної статі. Соціальним вираженням статевої ідентичності є статева роль – система

стандартів, приписів, очікувань, якою повинна бути дитина (людина), щоб її визнавали як хлопчика (чоловіка) чи дівчинку (жінку) [25].

Гендерна соціалізація передбачає опанування певною системою диференціації статевих ролей (розподіл праці за ознакою статі, специфічні статево-рольові приписи, права та обов'язки чоловіків та жінок, шлюбно-родинні норми поведінки, стереотипи маскулінності/фемінності) [51].

Вивчаючи проблеми статі, зарубіжні науковці послуговуються термінами: *sex*, якщо йдеться про біологічні основи поведінки, і *gender*, коли мають на увазі соціокультурний зміст поведінки.

На думку Т. Говорун, стать як біологічне явище (*sex*) стосується індивідуальних характеристик: вона визначається в момент зачаття людини, її неможливо змінити. Проте приймати або відкидати свою стать, переживати її як благо чи покарання людина може під впливом культурно-соціальних чинників: очікувань батьків, уявлень про призначення власної статі, її цінності тощо. Тому природні основи поведінки можна посилити або загальмувати, однак це може ослабити продуктивність людської діяльності і призвести до виникнення неврозів [23].

Стать як соціокультурний зміст поведінки (*gender*) зумовлюють чинники зовнішнього середовища: виховання, найближче оточення.

Біологічна стать і психологічний складник пов'язані неоднозначно: чоловік може мати жіночий характер, а жінка – поводитися по-чоловічому. Щоб людина прийняла, усвідомила свою стать і навчилася використовувати її ресурси, необхідна статево-рольова соціалізація – засвоєння в онтогенезі пов'язаних зі статтю ролей, цінностей, форм поведінки і діяльності [16].

З точки зору гендерних стереотипів виділяють бінарні опозиції, стереотипно приписувані чоловікові-жінці (табл. 1.1) [51, с. 62-63].

Гендерні стереотипи в сучасній культурі

Судження	Когнітивні ознаки концептів, співвідносні з гендерними стереотипами
Чоловічі гендерні стереотипи (стереотипи маскулінності)	
1. Успішний чоловік повинен володіти привабливою зовнішністю	Концепт «чоловік»: зовні привабливий; з гарною фігурою; добре одягнений; охайний.
2. Чоловік повинен бути мужнім	Мужній; чесний; цілеспрямований; сильний; годує сім'ю; піклується про жінку; доглядає за жінкою; захищає; герой; «мужик»: богатир.
3. Чоловік володіє перевагою над жінкою (домінує)	Зраджує жінці; грубий; нахабний; владний
4. Чоловіка відрізняє особлива сфера інтересів та професійної діяльності	Служить в армії; займається спортом; дивиться телевізор; п'є; курить; заробляє гроші; їздить на автомобілі; «мужик»: моряк; працює в міліції
5. Чоловік – це тварина	Погано пахне; «мужик»: хропе; чавкає
6. Чоловік повинен реалізувати свою сексуальну активність	Зраджує жінці
Жіночі гендерні стереотипи (стереотипи фемінінності)	
1. Жінка слабка, залежна від чоловіка, але повинна цю залежність долати, повинна бути сильною	Слабка стать; особа жіночої статі; це людина, але трохи гірше чоловіки
2. Жінка повинна затвердити себе шляхом завоювання чоловіка за допомогою хитрощів, спокушання	Лисиця; змія; обманщиця; коханка; співмешканка; підступна; порочна; «впливає на чоловіка»; є предметом сексуального інтересу для чоловіків; «змагається за чоловіків з іншими жінками», порочна
3. Жінку відрізняє дурість, для мислення характерна «жіноча логіка»	Дивна; дурна; нелогічна
4. Всі жінки балакучі	Каже зайве
5. Для жінки важлива зовнішня привабливість	Справляю дуже гарне зовнішнє враження; шикарна; захоплива; чарівна; божественна; чудова; королева; струнка; фігура; ставна; ладна
6. Жінку відрізняє особлива сфера інтересів та професійної діяльності, тим не менш, професійні інтереси жінки поширюються на ті, які традиційно були тільки чоловічими	Готує; пере; прибирає будинок; шиє; в'язання; ділова; лікар; вчитель; вчителька; будує кар'єру
7. Для жінки характерна підвищена емоційність і чутливість	Пристрасна; зла; душевна; розуміє людей

Як стверджує О. Кочарян, гендерні стереотипи, по-перше, орієнтують чоловіків і жінок на різні життєві стратегії, а також пропонують різні шляхи і способи самореалізації, а це визначає нерівноцінні соціальні позиції чоловіків і жінок. Типово жіночі якості особистості, сімейні ролі, репродуктивний характер діяльності – все це применшує соціальний статус жінки в системі суспільного устрою. Якості «справжнього чоловіка», професійні успіхи, творча праця – всі ці складові визначають високий соціальний статус, престиж і суспільне визнання. По-друге, гендерні стереотипи спонукають чоловіків і жінок в ситуаціях взаємодії вибудовувати не рівноправні, паритетні відносини, а субідрядні, взаємно доповнюючі, комплементарні відносини, при яких чоловіки, що володіють більш високим суспільним статусом, виконують лідируючу роль і займають домінуючу позицію [60, с. 73-74].

Формування індивідуальних гендерних стереотипів відбувається в процесі соціалізації дитини через засвоєння суспільного досвіду. Основну роль відіграють статево-рольові уявлення. Вони безпосередньо впливають на формування статевої ролі і статевої ідентичності, будучи когнітивною структурною частиною цих елементів психологічної статі. На основі статево-рольових уявлень (стереотипів), як пише М. Мід, засвоєння статевої ролі (ідентичностей) «формується статева самосвідомість індивіда – усвідомлення себе чоловіком чи жінкою і необхідності виконання відповідних соціальних ролей. Переважно чоловічий стиль поведінки і спілкування характеризують як більш активний, змагальний, предметно-інструментальний, а жіночий – як експресивний, залежний, пасивний, емпатійний» [67, с. 117].

Таким чином, гендерну ідентичність можна визначити як переживання власної відповідності гендерним ролям, тобто сукупностям суспільних норм і стереотипів поведінки, характерних для представників певної статі (або таким, що приписуються представникам певної статі суспільно-історичною чи соціокультурною ситуацією). При цьому потрібно розрізняти статево-ідентичність та гендерну. Людина може володіти чітко визначеною статевою ідентичністю та водночас мати труднощі із гендерною ідентичністю,

переживати невідповідність жіночому чи чоловічому ідеалам. Гендерна ідентичність залежить здебільшого від соціальних чинників, а не від біологічної природи людини. Для зрілої особистості гендер стає заміною статі [10, с. 134-135].

Відмінності в успішності юнаків і дівчат з точки зору статево–рольового підходу можна пояснити тим, що юнаки схильні до імпульсивної поведінки – вони шумні, поводяться гірше, – а дівчата більш розсудливі та пасивні, вони більше стараються, тому краще вчаться і поводяться. Суспільство висуває різні вимоги до статей, з огляду на що їх ставлення до навчання відрізняється: хлопцям, які погано вчаться, після закінчення школи можна працювати вантажником, підсобником, укладачем доріг, у сільському господарстві тощо, тобто там, де в першу чергу потрібна фізична сила. Дівчині без освіти знайти роботу значно важче і вона буде менш оплачуваною. У концепції статево–рольового виховання такі чинники, як розподіл професійних і соціальних ролей у суспільстві, на ринку праці, відмінності у статусах чоловіків і жінок, гендерна рівність, вплив гендерних стереотипів фактично залишаються поза увагою [29, с. 93].

Відмінність між статево–рольовим вихованням і розвитком гендерної ідентичності можна сформулювати так: якщо статево–рольове виховання ґрунтується на тезі «немає просто людини, а є тільки чоловік та жінка», то розвиток гендерної ідентичності на іншій – «немає тільки жінки чи чоловіка, а є просто людина, особистість» [31, с. 152] (рис. 1.1).

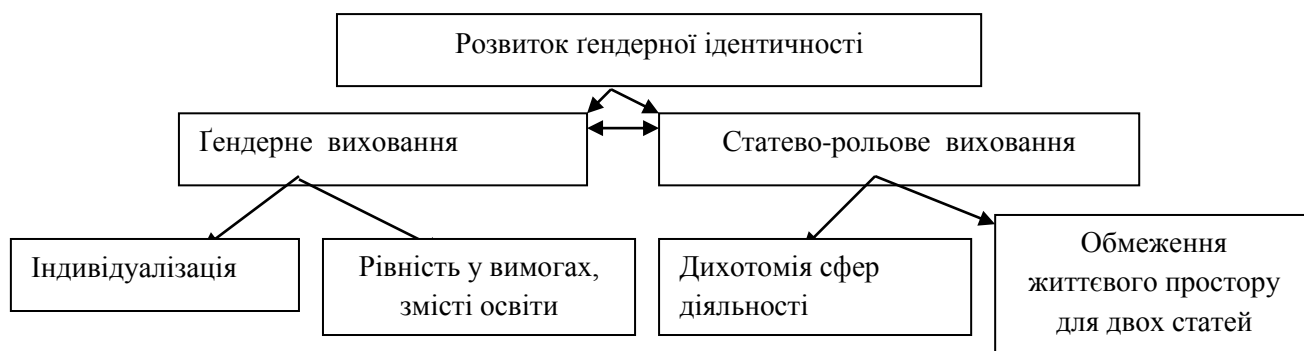

Рис.1.1. Взаємозв'язок між розвитком гендерної ідентичності і статево-рольовим вихованням

На думку Д. Радьяра, ідентичність функціонує на кількох рівнях. На основі цих рівнів можна простежити генезис гендерної ідентичності. Першим рівнем є біологічна самість, яка засвідчує родову та видову сутність людської істоти. Другий рівень розвитку самості – культурний, який передбачає ототожнення індивіда з власною діяльністю та суспільним досвідом. Третій рівень – соціокультурний. Четвертий – індивідуальний рівень самості, який відображає здатність індивіда до самоактуалізації. Найвищим рівнем розвитку є надіндивідуальна самість, яка відображає надособисті, духовні діапазони свідомості [49].

Е. Еріксон розглядав процес розгортання гендерної ідентичності через послідовність стадій відповідно до епігенетичного принципу дозрівання (положення про біологічну зумовленість проходження восьми стадій особистісного розвитку, універсальних для всього людства). Кожна стадія супроводжується кризою, яка обумовлена фізіологічним дозріванням та суспільними вимогами до особистості на даному етапі. Життєвий цикл, за Е. Еріксоном, включає вісім стадій розвитку особистості – від народження до глибокої старості. Становлення ідентичності особистості може проходити нормально, але є можливою і аномальна лінія розвитку.

Отже, гендерна ідентичність – базова структура, яка включає статеву, статеворольову, сексуальну ідентичність. Це внутрішня структура, що створюється у процесі розвитку, яка дозволяє індивіду організувати «образ Я» та соціально функціонувати у відповідності до статі та гендеру, що сприймається. Вона створюється в результаті складної взаємодії природних задатків та відповідної соціалізації.

1.2. Психологічні умови становлення гендерної ідентичності в юнацькому віці

Юнацький вік на, думку психологів, поділяється на ранню юність (14/15-17-18 років) та пізню юність (18-25 років) і є перехідним періодом від

дитинства до дорослості. Оскільки, гендерна ідентичність формується активно саме в період ранньої юності, то ми будемо описувати саме його.

У період ранньої юності школяр опиняється на порозі реального дорослого життя і дивиться на теперішнє з позиції майбутнього, шукає сенс свого життя.

Як відомо, в 15–17 років фізіологічне і психологічне формування людини ще остаточно не завершене. У цьому віці триває інтенсивний розвиток пізнавальних здібностей людини, вона сприймає і переробляє великий обсяг інформації. Ускладнюються психологічні та міжособистісні стосунки з ровесниками і дорослими.

Соціальна ситуація розвитку гендерної ідентичності в старшому шкільному віці визначається тим, що школяр стоїть на порозі вступу в самостійне життя. Постає проблема самовизначення, вибору свого життєвого шляху [34, с. 282].

З'являється повага до них, інтерес до їхньої діяльності, що диктується необхідністю життєвого і професійного самовизначення, свідомим та активним виявом і ствердженням власної особистісної позиції. Змінюється і ставлення до однолітків: розширюється коло спілкування, яке має характер інтимної дружби, а одночасно підвищується вибірковість особистісних контактів.

Характерна боротьба за право мати власні цінності, ідеали, моральні установки. Прагнення до такої незалежності часто супроводжується проявами максималізму (прийняття цінностей, які протилежні цінностям дорослих) [44].

Рання юність – вік безпосередньої підготовки підростаючої особистості до майбутнього дорослого життя, до вибору спеціальності, до безпосереднього оволодіння нею, до виконання відповідальних соціальних функцій.

Взаємовідносини в ранній юності стають складнішими, ніж в підлітковому віці. Одна з особливостей ранньої юності – перебудова взаємин з дорослими. Взаємини з дорослими стають більш рівними і менш конфліктними. Спілкування з дорослими відбувається на рівні довіри. Старшокласники хотіли б бачити в батьках друзів і порадників. Школярі потребують допомоги

старших. У них виникає особливий інтерес до спілкування з дорослим, оскільки окремі питання вони взагалі не можуть обговорювати з однолітками, тому що їм не вистачає досвіду. В ранньому юнацькому віці переважають такі теми спілкування з дорослими: вибір професії, життєві перспективи, навчання, взаємини з оточуючими, захоплення, питання моралі. Також диференціюються теми, які обговорюються з батьком і матір'ю, залежно від їх компетентності. Старшокласники, незалежно від статі, більш відкриті з матір'ю, ніж з батьком. Спілкування з батьками ділиться на особисте і ділове [70, с. 10].

Важливе місце в розвитку гендерної ідентичності старших школярів посідає середовище ровесників. Для юнацького віку характерна потреба в належності до певної групи, яка часто пов'язана з конформізмом. Разом з тим зростає індивідуалізація спілкування, яка проявляється у вимогливості до друзів. Більше того, дружба є важливою цінністю для старшокласників [47, с. 114]. Спілкування з ровесниками виконує інші функції, ніж спілкування з дорослим. Спілкування з ровесниками носить інтимно–особистісний характер.

Центральним новоутворенням в юнацькому віці є особистісне самовизначення – «потреба юнаків зайняти внутрішню позицію дорослої людини, визначити себе в світі, тобто зрозуміти себе і свої можливості разом з усвідомленням себе як члена суспільства, свого місця в житті» [56, с. 143]. Саме тому старший шкільний вік завжди пов'язаний із пошуком відповідей на запитання: «Яким бути?» (морально–особистісний вибір), «Який сенс життя?» (екзистенційний вибір) і «Ким бути?» (професійний вибір). Ці завдання розв'язуються одночасно і взаємозалежно. Внутрішньою суттю цих завдань є рух від дитячої залежності до дорослої відповідальності.

Крім самовизначення, новоутворенням старшого шкільного віку є новий рівень самосвідомості, а саме «відкриття внутрішнього Я, виникнення цілісної концепції Я та цілісного, в основному науково і теологічно обґрунтованого, світогляду» [76, с. 64]. У старшому шкільному віці у розвитку самосвідомості відбуваються суттєві зміни, які характеризують перехід на якісно новий рівень.

Основний чинник гендерної ідентичності старшокласника – відкриття власного світу, яке проявляється в формі переживання своєї індивідуальної цілісності та неповторності. Внутрішній світ стає цінністю. Здійснюється бурхливий розвиток самосвідомості. На думку Е. Еріксона, юнацький вік будується навколо кризи особистісної ідентичності – почуття індивідуальної самототожності, єдності. Індивід знаходиться в процесі нормативної кризи самовизначення, вибирає із варіантів розвитку той єдиний, який може вважати своїм. Рівень ідентичності тісно зв'язаний з індивідуально-особистісними рисами старшокласників [88, с. 183].

Дж. Марша виділив етапи розвитку ідентичності молодого людини, які визначаються мірою професійного та особистісного самовизначення.

1. На етапі «невизначеної (розмитої) ідентичності» індивід ще не виробив яких-небудь чітких переконань, не обрав професію та не зіткнувся з кризою ідентичності.

2. Дострокова (передчасна ідентифікація) має місце тоді, коли індивід включився у відповідну систему відносин, але зробив це не самостійно та обдуманно, а на основі чужих думок чи наслідуючи авторитетний приклад.

3. Етап «мораторію» характеризується нормативною кризою самовизначення, коли індивід вибирає із багаточисельних варіантів розвитку той єдиний, котрий може вважати своїм.

4. На етапі «досягнутої, зрілої ідентичності» криза успішно завершена і молода людина від пошуку себе перейшла до практичної самореалізації [63, с. 412-413].

Дана послідовність етапів є досить умовною, бо юнак з невизначеною ідентичністю може вступити в стадію мораторію і потім досягнути зрілої ідентичності, але може також назавжди залишитись на рівні розмитої ідентичності чи піти шляхом дострокової ідентифікації, відмовившись від активного вибору та самовизначення [63, с. 413].

Було виявлено, що високий рівні формування ідентичності корелюють із більш високою самоповагою. Разом з тим, поняття «зрілої ідентичності» і самі

його критерії не однозначні. Особливості індивідуального розвитку залежать від багатьох соціальних чинників, які можуть впливати на динаміку розвитку ідентичності. Наприклад, молодь, що працює, швидше досягає зрілої ідентичності, ніж ті, хто вчиться у ВНЗ, ПТУ тощо [58].

Становлення ідентичності носить соціальний характер, тому важливо сприяти формуванню адекватної та позитивної ідентичності, надаючи особистості необхідну психологічну підтримку, вказуючи ефективні шляхи самореалізації, пропонуючи дійсно значущі об'єкти для ідентифікації, забезпечуючи свободу вибору та волевиявлення.

Існують статеві розбіжності особистісної значущості сфер реалізації юнаків і дівчат: навчально-професійної чи комунікативної. Ядро особистості і самосвідомість юнака більшою мірою залежить від його професійного самовизначення та досягнень у вибраній сфері діяльності. Традиційне уявлення про жіночність надає більшого значення сім'ї, тому для дівчат важливішими є міжособистісні стосунки. Проте, індивідуальні розбіжності становлення ідентичності мають більше значення, ніж вікові та статеві. Наявність саме внутріособистісних передумов та сприятливий соціальний вплив є чинниками розвитку гармонійної особистості.

Суттєво відрізняються навчальні інтереси юнаків і дівчат. З предметів, які не подобаються, у юнаків на перших місцях – іноземна мова, астрономія, суспільствознавство, а у дівчат – фізика, географія, астрономія. Серед тих, хто добре встигає з математики, більше юнаків, ніж дівчат; серед тих, хто добре встигає з літератури та іноземних мов більше дівчат, ніж юнаків. Загалом дівчата перевершують юнаків у шкільних предметах, що залежить від вербальних здібностей, пам'яті, швидкості сприйняття [68, с. 139].

Відмінність інтересів проявляється у професійній спрямованості: дівчата мріють про професії, пов'язані з людськими стосунками – лікаря, вчителя, актора, тобто віддають перевагу гуманітарним професіям, а юнаки, які краще почуваються серед предметів, мріють про технічні професії – водія, інженера, винахідника тощо. З часом ці установки реалізуються на практиці: у бізнесі

жінок менше, ніж чоловіків, оскільки підприємництво пов'язане з прийняттям рішень, лідерством, відповідальністю, ризиком. Ці моменти не є виграшними для жінок. Крім цього, у жінок слабша установка на кар'єру.

Суттєво відрізняються юнаки і дівчата у сфері спілкування. Існує суто жіночий і яскраво виражений чоловічий стиль спілкування. Жінка відчуває себе впевненою, обговорюючи з кимось свої переживання. Чоловік відчуває себе спокійніше, дотримуючись дистанції з партнеркою, оперуючи не розпливчастими емоціями, а чіткими фактами і зрозумілими висловлюваннями. Така особливість спілкування закладається з дитинства.

У дівчини потреба в спілкуванні, довірі, емоційному теплі прокидається значно раніше, ніж у юнаків, і виражена сильніше, ніж чуттєво-еротичний потяг. Для дівчат більше виражена потреба в інтимній дружбі з ровесницями. У стосунках із юнаками вони також відчуваються більш невимушено, вільно і впевнено, ніж юнаки з дівчатами. Дівчата більш сентиментальні, раніше переживають почуття закоханості, раніше осмислюють світ по-дорослому. Дівчата гостріше переживають самотність і відчувають потребу в утісі, співчутті та підтримці, швидше виявляють страх і тривогу, більш вередливі і слізливі, чутливіші до нарікань і заохочень. Дівчата в групі співпрацюють і важко з першого погляду виділити в такій групі лідера. В групах хлопчиків утворюється ієрархія, в якій є лідер. Кожний хлопець бореться за те, щоб підвищити свій статус у групі. Влада і статус мають найвищу цінність у групі юнаків [59, с. 94-95].

У соціальній поведінці юнаки характеризуються вищим рівнем розвитку таких рис, як агресивність і домінантність, а дівчата – дружелюбність і контактність. Існує чимало доказів того, що чоловіки більш схильні вдаватися до відкритої фізичної агресії. Для жінок характерні різні прояви непрямой опосередкованої агресії. Жінки розглядають агресію як засіб вираження гніву і зняття стресу, чоловік – як інструмент, модель поведінки, до якої вдаються для отримання соціальної і матеріальної винагороди. Для чоловіків характерна виражена тенденція до незалежності, а жінки орієнтовані на взаємозалежність,

яка в контексті авторитарного суспільства часто трансформується у залежність. Жінки більшою мірою соціально орієнтовані, краще усвідомлюють ті зв'язки, які об'єднують людей і роблять їх спілкування довірливішим. Чоловіки ж прагнуть до незалежності через уникнення залежності [80, с. 157].

Відбиток статі має і формування основних підструктур характеру, зокрема образу – Я. У дівчат глибше, ніж у юнаків, інтерес до внутрішнього світу інших людей. У них раніше виникають складні форми рефлексії, почуття самотності, сильніша потреба у взаєморозумінні, психологічній близькості. Вони частіше пишуть щоденники, вірші. Дівчата більш схильні до співпереживання. В них більша потреба в тісному задушевному контакті, їм дуже потрібна людина, якій можна все розповісти, поділитися своїми думками і настроями. Дівчата чутливіші й ніжніші, ніж юнаки. Вони комфортніші й догматичніші, більш схильні до невротизму і тривожності, більше піддаються навіюванню, орієнтуванню на чужу думку. У жінок більш виражена потреба в безпеці, що проявляється вже в дитячому віці.

Юнаки впевненіші в собі, ніж дівчата. Психологи дійшли висновку, що самовпевненість закріплюється в чоловічій психології завдяки очікуванням соціуму: чоловіча поведінка, сповнена сумнівів і вагань, безжально висміюється, і, навпаки, всіляко заохочується вияв непохитності, рішучості. Юнаки намагаються досягти чогось самотійно, хочуть відчувати силу і міць влади. Жінка хоче досягати чогось разом з чоловіком, щоб відчути гармонійність стосунків чи шлюбу [91, с. 122].

Отже, в ранній юності складаються всі передумови для досягнення гендерної ідентичності: завершується фізичне і статеве дозрівання, відбувається перехід до формального абстрактного мислення, що дозволяє узагальнити і оцінити власний життєвий досвід, осмислити інформацію, яка поступає із зовнішнього світу та сформувати адекватний образ Я. В старшокласників удосконалюється емоційно-вольова регуляція поведінки та самоконтроль діяльності. Молода людина усвідомлює свою самототожність, може виділити у самосвідомості зміст власної гендерної ідентичності.

1.3. Роль сім'ї у становленні гендерної ідентичності в юнацькому віці

Провідне місце у формуванні гендерної ідентичності юнаків і дівчат належить саме сім'ї. Вона відіграє основну роль у соціалізації сексуальності людини, у прищепленні культури міжстатевих взаємин. У психології накопичена велика кількість даних про роль сім'ї у розвитку та формуванні особистості юнаків і дівчат підлітків. Сучасними вченими доведено існування прямого зв'язку між взаємовідносинами дитини з батьками і її самосприйняттям, тобто характер людини формується в сім'ї, психологічний клімат якої стає для неї середовищем найближчого соціального оточення.

Сімейне життя знайомить її з різноманітністю взірців і форм поведінки представників обох статей – вербальної та невербальної мови, вчинків і манер, взаємин, установок тощо. Завдання статевої соціалізації в сім'ї визначено: формування статевої ідентифікації і гетеросексуальної установки; виховання жіночності і мужності; статева просвіта та сексуальне виховання; формування досвіду нестатевої любові; підготовка до виконання подружніх, батьківських ролей у майбутній власній сім'ї [8].

Доведено, що стабільність сімейного середовища є важливим чинником для емоційної рівноваги і психічного здоров'я особистості. Розпад сім'ї, викликаний розлученням або роздільним мешканням батьків, завжди приносить глибоке потрясіння і залишає у дитини міцну образу, яку можна лише пом'якшити. Розлука з одним з батьків може привести до появи у дитини відчуття страху, депресії і низки інших симптомів неврозу.

Важливість міжособистісних стосунків у сім'ї і їх вплив на становлення особистості і поведінки старшокласника полягає в тому, що значущий чинник емоційної врівноваженості і психічного здоров'я людини – це стабільність сімейного середовища. При цьому велике значення має «якість» сім'ї, її виховна здатність. Сім'я, нездатна виховувати, приводить до серйозних порушень в процесі соціалізації юнаків і дівчат. Якщо у останніх погані стосунки з одним

або обома батьками, якщо вони не відчують батьківської підтримки, такі діти, ймовірно, поводитимуться агресивно щодо своїх батьків.

Сім'я, на думку Н. Гусак, слугує старшокласнику моделлю гетеросексуального партнерства. Любовні і партнерські стосунки містять процеси переносу й ідентифікації. По-перше, людина переносить на партнера моделі об'єктних відносин із власного дитинства, що в підсвідомості перетворює його якоюсь мірою на батька чи матір, та, по-друге, людина ідентифікує себе з власним батьком і з матір'ю чи навіть їх відносинами [28].

Оскільки сім'я є одним з головних інститутів виховання, то неповна сім'я – це гостра проблема сучасного суспільства. Неповна сім'я – це сім'я, де немає традиційної системи «мати – батько – дитина». Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» (2001), неповною сім'єю вважається сім'я, що складається з матері або батька і дитини (дітей). В Україні феномен неповної, найчастіше «материнської», сім'ї – досить поширене явище.

О. Зверева вважає, що неповна сім'я – мала соціальна група, спільно проживаючих одного з батьків і його (її) дітей (дитини), що утворилася в результаті розлучення, смерті чоловіка або жінки, народження або всиновлення дитини поза шлюбом, у якій відповідальність за виховання й соціалізацію дітей несе, як правило, один з батьків [39, с. 69].

Існування неповних сімей обумовлюється в основному наступними причинами: смертю чоловіка або жінки; відносно широко розповсюдженою позашлюбною народжуваністю; розпадом шлюбів. У зв'язку із цим розрізняють наступні різновиди неповних сімей: осиротіла, позашлюбна, розведена, яка розпалася. Залежно від того, хто з батьків займається вихованням дитини, виділяють: материнські й батьківські неповні сім'ї. По кількості поколінь у сім'ї розрізняють: неповну просту – мати (батько) з дитиною або декількома дітьми й неповну розширену – мати (батько) з одним або декількома дітьми й іншими родичами. Останні становлять абсолютну більшість серед неповних сімей [32].

О. Докторович вважає, майбутні чоловіки, які виховуються без батька, нерідко засвоюють жіночий тип поведінки, або ж у них формується перекручене уявлення про чоловічу поведінку як агресивну, різку, жорстоку. А в майбутніх дружин, які виростили без батька, гірше формуються уявлення про ідеал майбутнього чоловіка, їм значно важче буде адекватно розуміти чоловіка й синів. Тому в таких сім'ях буде заздалегідь більше причин для конфліктів, розлучень [32].

Хлопець, який одержав «охоронне» материнське виховання, нерідко позбавлений необхідних чоловічих рис: твердості характеру, дисциплінованості, самостійності, рішучості. Дівчині спілкування з батьком допомагає формуванню образу чоловіка. Якщо батька в родині немає, то образ чоловіка виходить перекрученим – збідненим або, навпаки, ідеалізованим, що приводить згодом або до спрощеності в особистих стосунках із чоловіком, або до непереборних складностей. Опираючись на негативний досвід батьківської сім'ї, чоловік і жінка з неповних сімей легше йдуть на розрив й у власній сім'ї [30].

Дослідження А. Іванцової засвідчують, що юнаки, котрі виростили без батька, є більш агресивними, менш контактними, несхильні визнавати авторитет жінки, раніше починають статеве життя, схильні до частої зміни партнерів в силу нездатності до стійких стосунків з особами протилежної статі, мають труднощі із статевою ідентифікацією та пошуком власної ідентичності. Дівчата, що виростили без батька, мають викривлені уявлення про шлюб, сімейні відносини та чоловіків, мають проблеми із встановленням контактів з представниками протилежної статі, схильні до раннього статевого життя та нерозбірливі у виборі статевого і шлюбного партнерів [46].

На фоні зростання значення ролі батька як виховного чинника в сучасній ситуації, відсутність у сім'ї батька виявляється для дітей набагато важче, ніж у минулому, коли вся робота з дітьми уявлялася лише «жіночою справою». У зв'язку з цим явищем І. Дементьева говорить про нову небезпеку для дитини –

батьківську депривацію, оскільки не завжди можна замінити роль, яку цей член сім'ї мав би виконувати щодо дитини й усієї сімейної одиниці [30].

Гіпоопіка з боку матері може викликати звикання дитини до сторонньої турботи, бути причиною фемінізації у хлопчиків.

Життя й умови виховання юнаків і дівчат без батька мають явну специфіку й суттєво відрізняються від життя дитини в повній сім'ї. Навіть якщо мати намагається заповнити відсутність батька й робить усе можливе, щоб поєднати ролі обох батьків, вона в принципі не може реалізувати одночасно обидві батьківські позиції – материнську й батьківську. Такі умови життя дитини будуть відображені в особливостях її статевої ідентифікації, емоційному самопочутті, самооцінці, ставленні до оточення, на статево-рольовій поведінці [22].

Більш узагальнено наслідки відсутності батька для становлення чоловічої гендерної ідентичності описує А. Хоніг, наголошуючи, що вона «негативно позначається на статево-рольовому і моральному розвитку, когнітивній компетенції і соціальному коригуванні», тобто охоплює увесь особистісний розвиток хлопчика [10]. Щодо джерела цих наслідків, то В. Добренєков і А. Кравченко зазначають, що виховання хлопчиків у сім'ї без батька загрожує появою «невпевненості в собі і страхів внаслідок надмірної опіки і тривожності з боку дорослих, які замінюють батька» [74]. Типовим прикладом цього є випадки побудови матір'ю стосунків із сином за аналогом подружніх (хіба що без сексуальної близькості), із яких йому дуже важко виплутатися навіть у дорослому віці.

Домінування материнського виховання в неповній родині визначає специфіку психологічних механізмів розвитку статевої ідентичності юнаків: у них утруднені статева ідентифікація й формування чоловічих рис характеру; високий ризик розвитку негативної статевої ідентифікації; соціальне очікування й підкріплення не характерних для статі моделей соціалізації. Домінуючі типи материнського виховання в неповних родинях (авторитарна гіперсоціалізація, емоційне відкидання дитини, ставлення до дитини як до «маленького невдахи»)

впливають на тип статево-рольової поведінки юнаків (емоційне прийняття й вираження фемінних установок і поведінкових стратегій), формують занижене самоприйняття, збільшують інфантилізацію й особистісну незрілість.

Відсутність матері, а саме материнської турботи, як зазначає Дж. Буолбі, майже завжди призводить до затримки психосоціального та інтелектуального розвитку дитини, а також до появи симптомів фізичних та психічних захворювань. Великий вплив на формування ціннісних орієнтацій підлітка відіграє рівень освіченості матері [10].

Функція матері стосовно розвитку статевої ідентичності дитини визначається переважно материнською любов'ю, а батька – його авторитетом. Наявність у родини батька визначається психологічною необхідністю, що виражається в інстинктивній потребі дитини у «жорсткій батьківській владі».

Атмосфера в неповній сім'ї істотно впливає на розвиток статевої ідентичності старшокласника. Відсутність одного з батьків порушує гармонійність розвитку дитини, робить її потенційно більш вразливою для розвитку різного роду девіацій, психологічних комплексів та проблем. Хоч, інколи, наявність повної родини ще не гарантує гармонійний розвиток особистості, проте створює кращі передумови для цього.

Отже, неповна сім'я є найбільш проблематичною у впливі на формування підростаючої особистості. Відсутність одного з батьків призводить до порушення гармонійного розвитку особистості і, відповідно, до ускладнення механізмів статевої ідентифікації особистості. Також характерними для юнаків і дівчат, що зростають в неповній родині, серед несприятливих характеристик стають: постійне відчуття себе нещасливими, невпевненість у майбутньому, підвищена роздратованість, недостатній розвиток статевої ідентичності.

Висновки до розділу I

У сучасній психології дефініція «гендерна ідентичність» включає біологічні, соціальні й індивідуальні маскулінні та фемінні особливості юнаків і

їх взаємостосунки. Гендерна ідентичність створюється в результаті складної взаємодії природних задатків людини та відповідної соціалізації.

З'ясовано, що у ранній юності складаються всі передумови для становлення гендерної ідентичності: це період особистісного та професійного самовизначення, з'являється потреба у самоствердженні, відбувається узагальнення і оцінка власного життєвого досвіду, формування адекватного образу Я.

Значний вплив на формування гендерної ідентичності має виховання юнаків і дівчат в неповній сім'ї, яка визначена як мала соціальна група, в якій спільно проживають один з батьків і діти (дитина), яка утворилася в результаті розлучення, смерті чоловіка або жінки, народження або всиновлення дитини поза шлюбом, у якій відповідальність за виховання й соціалізацію дітей несе, як правило, один з батьків. Відсутність одного з батьків призводить до порушення гармонійного розвитку особистості і, відповідно, до ускладнення механізмів гендерної ідентифікації особистості. Характерними для юнаків і дівчат, що зростають в неповній родині, серед несприятливих характеристик стають: підвищена тривожність, невпевненість у собі, низька мотивація досягнення, низький рівень гендерної ідентичності.

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАНОВЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЮНАКІВ І ДІВЧАТ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ

2.1. Планування та проведення емпіричного дослідження

З метою дослідження психологічних особливостей становлення гендерної ідентичності у юнацькому віці з неповних сімей організовано та проведено констатувальний експеримент.

Важливими аспектами діагностичного дослідження було дослідити специфіку гендерної ідентичності юнаків та дівчат з неповних сімей та з'ясувати особливості статево рольової ідентичності в осіб різної статі.

На початковому етапі емпіричного дослідження особливостей гендерної ідентичності юнаків та дівчат д неповних сімей проводилося конструювання вибірки досліджуваних та підбір об'єктивних методів дослідження. Вимогою до комплектування вибірки була її відповідність характеристикам усієї генеральної сукупності, тобто потенційних учасників. Відбір кількісного складу вибірки зумовлений тим, щоб обрати достатнє число досліджуваних. Ми керувалися тим, що величина середньої вибірки становить від 30 до 60 осіб. Окрім того, ми намагалися, щоб статеві характеристики вибірки рівноцінно представляли обоє статей.

В констатувальному експерименті взяли добровільну участь учні 8-9 класів загальноосвітніх шкіл міста Тернопіль, а саме №3, №4, №6, №9. Кількісний склад респондентів налічував 52 особи: 28 дівчат та 24 юнаки.

Підбір методів дослідження ґрунтувався на підході комплексності, цілісності та інформативності результатів.

Аналізуючи теоретичну частину нашого дослідження, ми зрозуміли, що найбільш доречним та об'єктивним методом дослідження є особистісні опитувальники, які дають можливість ґрунтовного вивчення досліджуваної

якості, складені у формі запитань-тверджень, і характеризують ставлення респондента.

Для комплексної діагностики досліджуваної проблематики пропонуємо наступні методи емпіричного дослідження: 1) опитувальник С.Бем (модифікований варіант), 2) опитувальник «Хто Я?» М.Куна і Т.Макпартленда, 3) методика інтерперсональних відносин Т.Лірі; 4) самоактуалізаційний тест «САМОАЛ» О.В.Лазукіна в адаптації Н.Ф.Каліна.

Відомою методикою для вивчення гендерно-рольових характеристик є статево-рольовий опитувальник (С.Бем), який дає змогу визначити тип особистості: маскулінний, ремінний, андрогенний.

Методика містить 60 якостей індивідуальності, які досліджуваний визначає чи вони йому властиві. Після проведення опитування відповіді звіряються з ключем, які дозволяють визначити психологічну стать.

Наступною методикою є опитувальник «Хто Я?» авторів М.Куна, Т.Макпартленда, який дає змогу визначити змістові характеристики ідентичності індивідуальності, з'ясувати значення статево-рольових характеристик в структурі індивідуальності. Досліджуваний вписує в бланк власні думки після займенника Я. Таких написів (слів, речень, словосполучень) має бути 20.

Респондентам повідомляють, що немає стандартів, чи правильних і неправильних відповідей, а є ваша думка.

Для проведення підсумків треба взяти до уваги, що відповіді групуються за певними ознаками. Відповіді можуть стосуватися різних видів ідентичності: соціальної, професійної, статевої, дозвільної тощо.

Дуже велике значення має те, щоб у описі була статева приналежність, яка оцінюється від 1 до 3 балів, всі інші оцінюються 1 балом. Згадування (перші три місця сигналізують значущість цієї характеристики у структурі Я–концепції особистості). Необхідно підрахувати кількість якостей в кожній з категорії та вписати у таблицю.

Таблиця 2.1

Бланк результатів обробки методики «Хто Я?»

	Сімейні ролі	Професійні ролі	Інші соціальні ролі	Феміністич ні характерис тики	Маскулінні характерис тики	Нейтральні харак- теристики
Кількісні значення						

Наступним дослідницьким інструментом є тест Лірі, модифікований вітчизняними психологами Ю.А.Решетняк і Г.С.Васильченко. Тест багатоаспектний і спрямований на дослідження різних особистісних характеристик, може бути використаний для виявлення міри маскулінності і фемінності, як важливих характеристик особистості, її Я-образу.

Психолог зачитує інструкцію, зазначає досліджуваним, що перед ними список якостей, з допомогою яких можна описати психологічний портрет людини. Респонденту слід обрати із всього списку слів ті ознаки, які характеризують людину дуже яскраво. Номера вибраних якостей слід записати в бланк.

Таблиця 2.2

Бланк до методики Т Лірі

Номери характеристик	
Я-реальний	Я-ідеальний

На наступному етапі потрібно відібрати ті якості, які в більшій мірі характеризують ті якості, якими би хотів володіти учасник в ідеалі і записує в колонку Я-реальний.

Текст опитувальника складається з великої кількості, а саме з 128 запитань-тверджень, які згруповані у 8 психологічних шкал-тенденцій, які визначають особистісні риси: лідерство, впевненість в собі, милосерд'я, довірливість, скептицизм, поступливість, альтруїстичний, вимогливість. Кожна якість може мати різні рівні прояву від високого до низького.

Авторитарний тип може мати вияв у таких характеристиках: диктаторський, деспотичний характер, тип сильної особистості, доміантний, енергійний, авторитетний лідер, успішний в справах, любить давати поради, потребує поваги до себе, завзятий і наполегливий.

Егоїстичний характеризується наступними якостями: егоїстичні риси, схильність до суперництва.

Агресивний може бути жорсткий і ворожий в ставленні до оточуючих, жорсткий, вимогливий, іронічний, відвертий, строгий, непримиренний, схильний у всьому звинувачувати оточуючих, дратівливий.

Підозрілий тип є відчужений по відношенню до світу, підозрілий, образливий, злопам'ятний, нетовариський, скептичний, всім незадоволений, йому належить шизоїдний тип характеру, критичний, замкнутий, розчарований в людях.

Підлеглий тип характеризується покірністю, схильністю до самоприниження та здатністю поступатися, часто засуджує себе, пасивний, прагне знайти опору та підтримку.

Залежний тип особистості часто дуже невпевнений у собі, має хвилювання, тривожний, слухняний, боязкий, конформний, безпорадний, схильний до захоплення оточуючими, довірливий.

Доброзичливий тип, спрямований на прийняття і соціальне схвалення, прагне до цілей мікрогруп, схильний до співпраці, кооперації, свідомо конформний, проявляє теплоту і дружелюбність у відносинах.

Альтруїстичний тип часто є гіпервідповідальний, приносить у жертву свої інтереси, прагне співчувати всім, допомагати і приймає на себе відповідальність за інших.

Необхідно підрахувати кількість відповідей, що співпадають з ключем по кожній із восьми шкал. Характеристики: лідерство, впевненість у собі, вимогливість, скептицизм, відповідають за маскулінність. А шкали милосердність, довірливість, поступливість, альтруїстичність характеризують фемінність.

Щоб отримати кількісний показник по шкалам фемінності і маскулінності потрібно додати відповідні шкали і поділити на 4.

$$M = (\text{сума балів с 1-ї по 4-ту шкалу}) : 4$$

$$F = (\text{сума балів з 5-ї по 8-й шкалу}) : 4$$

Значення гендерних характеристик слід записати в таблицю 2.3

Таблиця 2.3

Значення гендерних характеристик

Назва характеристик	Я-реальний	Я-ідеальний
Маскулінні		
Фемінні		

Результати по шкалах «маскулістичності і фемінності», отримані по опитувальнику С.Бем і тесту Лірі, порівнюються між собою. Схожі значення можна розглядати як показник стійкості маскулінних і фемінних характеристик в структурі Я-образу.

І ще однією методикою дослідження особистості в юнацькому віці є самоактуалізаційний тест «САМОАЛ» О.В.Лазукіна в адаптації Н.Ф.Каліна.

Дана методика включає 11 шкал: саморозуміння, контактність, орієнтація в часі, потреба в пізнанні, креативність, автономність, спонтанність, аутосимпатія, цінності, гнучкість в спілкуванні погляд на природу людини. Дані шкали мають відповідність до якостей, які визначив А.Маслоу, як комплекс характеристик самоактуалізованої особистості.

Шкала орієнтації в часі дає психологу інформацію в якій мірі людина має актуалізовані потреби, як їх реалізовує, чи, навпаки рефлексує минуле і сподівається, що в майбутньому все буде по-іншому.

Складова цінностей досліджує цінності особистості, наприклад такі: цілісність, конгруентність, самодостатність, унікальність, порядок, простота, справедливість тощо.

Компонент «погляд на природу людини» досліджує наявність у досліджуваних віри в інших людей, великих можливостей щодо досягнення власних цілей.

Шкала потреби у пізнанні, або афіліації, за Г.Мюрреєм, дає змогу діагностувати схильність випробовуваних до пізнання – альтруїстичного дослідницького інтересу та діяльності, які детермінуються внутрішньою мотивацією.

Складова креативності, за А.Маслоу, вважається обов'язковим компонентом самоствердження, що дозволяє дослідити творче відношення особистості до життя.

«Автономність» дозволяє дослідити показники психічного здоров'я особистості, їх системність і повноту.

За допомогою шкали спонтанності вивчається упевненість респондента в собі та довіра до довколишнього оточення. Спонтанність корелює з такими цінностями, як природність, легкість без зусилля, свобода, гра,.

Шкала саморозуміння пов'язана з інформацією про сенситивність людини до своїх потреб, бажань, тонке сприйняття реальності, відповідає на питання чи вільна людина від механізмів психологічного захисту.

Складова аутосимпатії дає змогу дослідити чи притаманна випробовуваним позитивна «Я-концепція», яка добре буде усвідомлена, і яка служить ключем стійкої адекватної самооцінки.

У опитувальнику «САМОАЛ» контактність слід трактувати не як рівень комунікативних здібностей людини чи як показник ефективного спілкування, а як загальна схильність до важливих, значимих і приємних контактів з іншими людьми. Тому, дана шкала вимірює не комунікативний потенціал, а товариську особистості, її здатність до встановлення приємних відносин з оточуючими.

«Гнучкість у спілкуванні» як шкала діагностує наявність або відсутність соціальних стереотипів у респондентів, схильності до адекватного самовираження у спілкуванні.

За кожною із 11 шкал опитувальника підраховується кількість відповідей за спеціальним ключем. Одержані бали переводяться у відсоткове співвідношення і тоді проводиться зіставлення результатів по всіх шкалах. Крім цього, дана методика дає змогу визначити загальний рівень самоактуалізації особистості за стобальною градацією у відсотках.

Отже, лише комплекс психодіагностичних методик дозволить дослідити питання становлення гендерної ідентичності у юнаків та дівчат з неповних сімей та визначити рівні фемінності, маскулінності, андрогінності, та співвіднести з формуванням особистості в період ранньої юності, який є важливим для подальшого життєвого шляху та особистісної ідентифікації.

2.2. Кількісний і якісний аналіз результатів психодіагностичного дослідження розвитку гендерної ідентичності юнаків і дівчат з неповних сімей

Визначення статево-рольових характеристик стало можливим завдяки дослідженню маскулінності, андрогінності, фемінності за методикою Сандри Бем, результати якої подано в діаграмі (рис. 2.1 та 2.2).

Пропонуємо, порушуючи звичні стереотипні правила, візьмемо до уваги спочатку результати дівчат раннього юнацького віку, та юнаків.

Як видно з рисунку 2.1 у 32% дівчат спостерігаються ознаки вираженої фемінності, що свідчить про їхню жіночність, турботу про людей, розуміння інших, щирість, привабливість, вміння дружити.

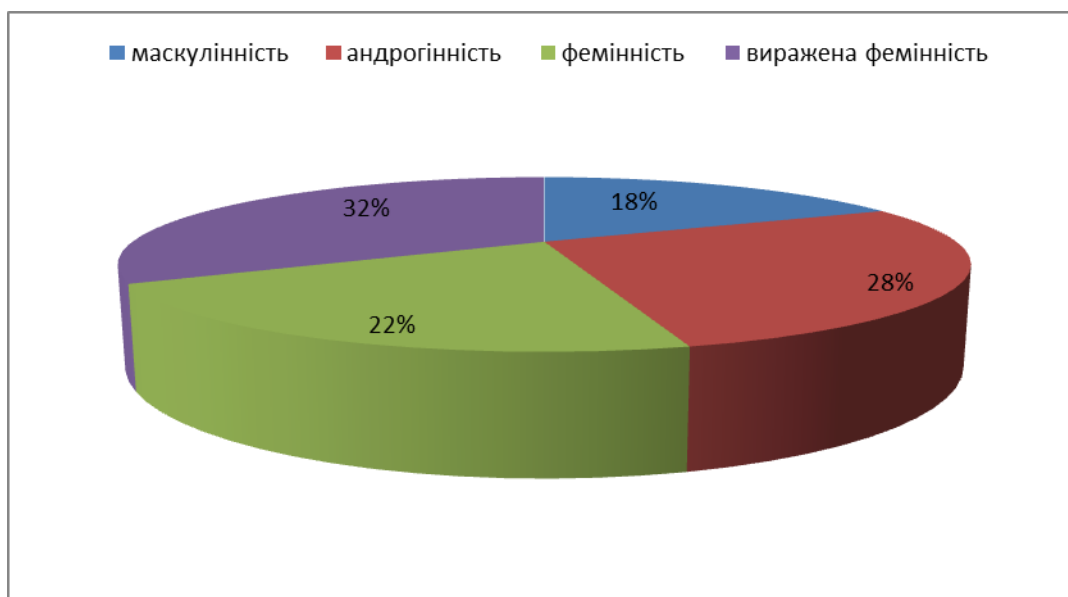

Рис. 2.1. Статеворольові характеристики дівчат за методикою С.Бем

У 28% досліджуваних виявлено андрогінність, тобто наявність, як фемінних, так і маскулінних якостей, тобто для таких дівчат характерними є емоційність та раціональність, вміння переконувати та поступатися, вміння захищати свої погляди та бути об'єктом уваги, незалежність та бажання бути учасницею групи тощо.

У 22% учасниць прослідкована властива для дівчат фемінність, тобто досліджувані ідентифікують себе зі своєю соціальною роллю дівчини. Разом з тим, ми виявили 18% дівчат, для яких характерна маскулінність, тобто учасниці володіють дещо чоловічими характеристиками: напористістю, силою, аналітичністю, правдивістю, самодостатністю, мужністю, власною позицією, агресивністю тощо.

Як видно з рисунку 2.2, психодіагностика соціокультурних характеристик хлопців дозволила визначити, що у 33% досліджуваних чітко виражена маскулінність, що свідчить про активний розвиток хлопців відповідно до їх статі, бажання наслідувати представників своєї статі, бути сильними, мужніми, амбітними, мати владу, керувати, володіти аналітичним складом розуму, бути незалежним та впливовим. Такі ж якості, проте яскравішого прояву зустрічаємо у 21% випробуваних.

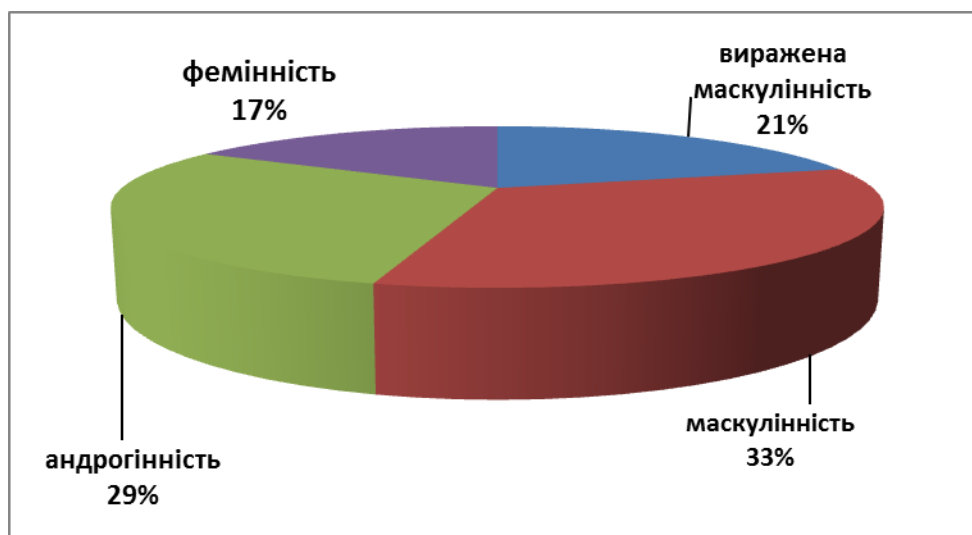

Рис. 2.2. Статеворольові характеристики дівчат за методикою С.Бем

З-поміж вибірки юнаків спостерігається у 29% андрогінний тип особистості, що свідчить про поєднання характеристик, які властиві двом статтям. У 17% хлопців простежується фемінність як головна гендерна якість, що не зовсім узгоджується з чоловічою статтю, бо характерними якостями таких хлопців виступають: чутливість, спонтанність емоційність, залежність тощо.

За методикою «Хто Я?» (М. Куна, Т. Макпартленда) досліджено соціальні ролі, в яких перебувають сучасні юнаки і дівчата. У таблиці 2.4 подано числові показники, які відображають результати відповідей на запитання «Хто Я?».

Таблиця 2.4

Бланк результатів обробки методики «Хто Я?», % відповідей

Кількісні значення	Сімейні ролі	Професійні ролі	Інші соціальні ролі	Феміністичні характеристики	Маскулінні характеристики	Нейтральні характеристики
Дівчата	24	20	9	32	15	14
Хлопці	23	21	7	13	28	8

З таблиці 2.4 найбільш вираженою характеристикою є фемінність у дівчат (у 32%), а у хлопців маскуліність (у 28%). Такий розподіл свідчить про нормальну гендерну ідентифікацію. На другому місці у дівчат (24%) і хлопців (23%) висловлювання стосувалися сімейних ролей. Відповіді були наступного змісту: «я – син, я – донька, я – сестра, я – брат, я – племінниця, я – онук, я – з тітка тощо). Що стосується професійних ролей, то їх зафіксували 20% дівчат і 21% хлопців, для прикладу, з такими відповідями були: «я – учень, я – майбутній айтишник, я – майбутня вчителька, я – олігарх, я – модель, я – рятувальник. Дівчата частіше, ніж юнаки обирають нейтральні ролі і давали відповіді з прикметниками «я – красива, я – відповідальна, я – впевнена та особлива, а означення хлопців стосувалося більше ділових якостей, таких як відповідальний, працьовитий, лінивий і перспективний. Разом з тим відзначено 15% дівчат, що характеризуються маскулініними якостями, у їх відповідях були наступні формулювання: «я - сильна духом, я – мужня, я – захисниця інтересів, я – віддана своїй справі, я – опора моєї матері. А також відзначаємо 13% хлопців, які мають фемінні якості.

Таблиця 2.5

**Результати дослідження юнаків та дівчат
за тестом інтерперсональних стосунків Т.Лірі**

Назва шкали	Рівень розвитку	Авторитарний	Егоїстичний	Агресивний	Підозріливий	Підлеглий	Залежний	Доброчливий	Альтруїстичний
Дівчата	Високий	23,3	19,7	24,1	19,6	16,3	13,3	10,8	8,2
	Середній	21,1	15,6	12,8	10,2	10,4	8,6	8,8	7,5
	Низький	65,6	63,7	63,1	71,2	73,6	79,1	81,4	84,5
Хлопці	Високий	10,3	15,4	8,2	11,7	23,1	19,3	16,2	11,1
	Середній	6,9	20,3	6,9	8,5	15,6	17,1	41,1	15,9
	Низький	82,8	64,3	84,9	79,8	61,3	63,6	44,7	73

За методикою міжособистісних стосунків Т.Лірі визначено властиві якості комунікатора. Провідною якістю з високого і середнього рівні разом

хлопців є авторитарність, тобто зустрічаються прояви домінантного, енергійного лідера, ділового у справі хлопця, який впевнений в собі, успішний у справах. З авторитарним типом поєднується агресивність (36,9%) та егоїстичність юнаків, тобто для них характерні вимогливість енергійність строгість вимогливість, деяка жорстокість, різкість. Дещо меншими за проявами визначаємо підозрілість (29,8%) і підлеглисть (26,3%), що свідчить про схильність до сумніву, не задоволеність, розчарованість в людях, підозрілість, а також здатність поступатися, засуджувати себе, прагне знайти опору, поступливий, залежить від чужої думки. Значно менші показники залежності (21,9%), тобто такі юнаки ввічливі, тривожні, нав'язливі, не здатні чинити опір. Відзначено 19,6% підлітків доброзичливими та 15,5% альтруїстичними, для них є властивими люб'язність, доброта, порядність, співпраця, дотримання правил, потреба заслужити визнання, любов та повагу.

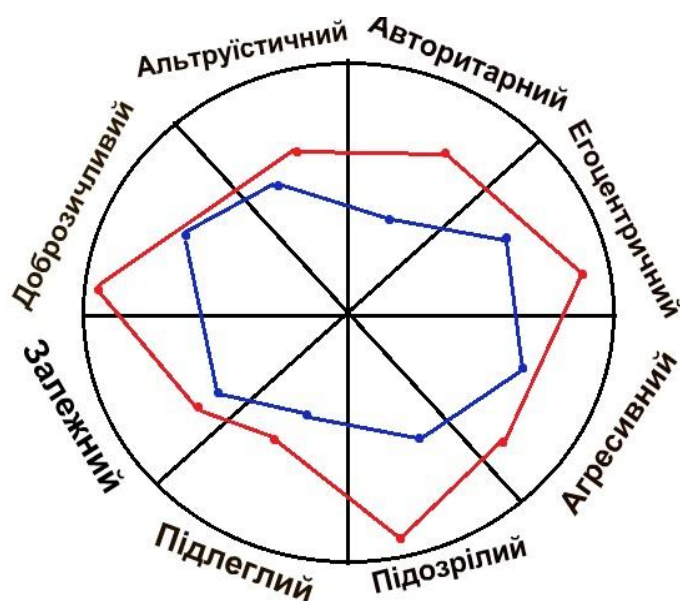

Рис. 2.3. Результати дослідження юнаків і дівчат за методикою Т.Лірі

Аналізуючи усі вісім шкал, а саме їх прояви у хлопців, переважає маскулінний тип (36,9%). Хоча у 20,8% зустрічаються фемінні якості. Для дівчат яскраво вираженими є наступні типи спілкування: доброзичливий (55,3%), 38,7% - залежний тип, 27% - альтруїстичний, що відповідають за фемінний тип дівчат (39,4%) на протигагу маскулінному (у 22%). Хоча дівчата

переважно володіють фемінними характеристиками, проте зустрічаються і такі досліджувані, у яких зустрічаються маскулінні прояви: егоїстичні 35,7% підозрювані 20,2%, авторитарні - 17,2%, агресивні 15,1% .

Другим етапом аналізу результатів методики Т.Лірі було встановлення зв'язку між якостями, які досліджувані обирали в якості «Я-реальний» і бажаними характеристиками в оцінці «Я-ідеальний».

Визначення самооцінки завдяки рангова ним якостям та формули рангової кореляції r , вдалося з'ясувати, що самоповага дівчат і хлопців не у всіх є адекватною. Так, 18% дівчат мають завищену самооцінку, 23% – високу, середню – 42%, низьку – 13%, неадекватно низьку – 4%.

У хлопців показники розподілилися наступним чином: 13% – завищена, 18% - висока, середня – 44%, низька – 18%, неадекватно низька – 7%.

Такі результати свідчать про те, що дівчата з неповних сімей частіше мають високу самооцінку, ніж хлопці, а останні частіше володіють заниженою самооцінкою. Це може бути пов'язано з тим, що у дівчат процеси самоусвідомлення і рефлексії відбуваються дещо інтенсивніше і раніше, окрім того ще однією причиною є те, що у неповних сім'ях діти частіше залишаються з матір'ю. Тому дівчата мають можливість наслідувати свою матір, навчатися соціальній взаємодії відповідно до статі, а от хлопці не мають об'єкта для наслідування та перебирання на себе поведінкових атитюдів, тобто немає взірця, який би допоміг їм належно пройти гендерну ідентифікацію. Оскільки матері, володіючи часто яскравими ремінними якостями, навчають і виховують хлопців в дуже дбайливому дусі, залучають до жіночої роботи, підтримують емоційні стосунки і розвивають тим самим сентиментальність, добросердечність, чутливість тощо. Тому у нашому дослідженні виявлені такі хлопці, які мають фемінні якості. Нагадаємо, що цей показник 20% за методикою міжособистісних відносин Т.Лірі, за методикою статеворольовий опитувальник С.Бем – 16,7%, за методикою «Хто Я?» – 13 %.

Якщо узгодити усі результати даних методик і підрахувати хлопців, у яких у двох методиках переважає фемінність, то цей показник рівний 21,8%.

Таким хлопцям важко взаємодіяти з ровесниками, їх часто ображають, насміхаються, вони часто бувають замкнуті, не мають друзів, часто займаються художньою самодіяльністю, працюють у сфері послуг, тобто спрацьовує позитивна компенсаторна функція. Тобто відсутність у сім'ї джерела статевої ідентифікації негативно впливає на процес соціокультурної ідентифікації.

Окрім хлопців, виявлено і дівчата, в яких є бар'єри щодо формування гендерної ідентичності, у 17,9% (за методикою С.Бем), 13% (методика «Хто Я?», і у 22% дівчат проявляється маскуліність. Це може бути пов'язано з різними факторами: 1) соціальними процесами, розвитком технологій, які дозволяють дівчатам цікавитися сферами управління, іт-сфери, комп'ютерних програм; 2) сімейною специфікою, коли при відсутності батька (компенсаторна функція), дівчина намагається бути дуже дорослою, самостійною, піти працювати, думати за майбутнє, допомагати матері, яка завжди говорить, що все на ній. Саме у такій ситуації дуже доречно згадати трикутник Карпмана, згідно якого особистість може бути у ролях рятівника, переслідувача жертви, жертвою. І це стосується хлопців, які намагаються бути чуйними до матері, пожаліти її, вислухати, бути завжди поруч, не залишити її самотньою.

За методикою САМОАЛ О.В.Лазукіна в адаптації Н.Ф.Каліна досліджено особистість за 11 шкалами. Найвищі показники виявлено за шкалою гнучкість у спілкуванні простежуємо у 71,4% дівчат, що вказує на їхню потребу у спілкуванні, вміння встановлювати контакти, налагоджувати взаємодію, шукати вихід з конфліктних ситуацій, вербальних здібностей, здатність переконувати, реагувати на зміни в стосунках. У 71,8% дівчат відзначається високий рівень погляду на природу людини, розуміння її потреб, природи, цінностей визнання і прийняття кожного, не схожості на інших, толерантне ставлення до оточуючих. Дівчатам характерна спонтанність (68%), тобто вони нестримні, ірраціональні, емоційні, реактивні, часто не врівноважені.

Психодіагностичні показники методики Т.Лірі доповнюються і уточнюються результатами методики САМОАЛ. 19,6% характеризуються доброзичливістю, 21,9% – залежні, 15,5% – альтруїстичні.

А результати дівчат за даною методикою на визначення рівня самоактуалізації доповнюють і підтверджують їхню маскулінність, адже 17,2% є авторитарними, 15,1% – агресивними, 20,2% – підозрілі. Високі показники маскулінної риси у дівчат – це егоїстичність, це свідчить про незалежність, самозакоханість, хвалькуватість, розважливість, орієнтація на себе.

Таблиця 2.6

Узагальнені дані дівчат і хлопців за методикою «САМОАЛ» (%)

Групи	Загальний рівень самоактуалізації	Орієнтація в часі	Цінності	Погляд на природу людини	Потреба у пізнанні	Креативність	Автономність	Спонтанність	Саморозуміння	Аутосимпатія	Контактність	Гнучкість у спілкуванні
Дівчата	6	3,9	9,1	1,8	2,4	3,6	8	3,2	8,6	7,8	2	1,4
Хлопці	6	2,1	4,2	9,4	4,8	7,9	1,8	1,3	4,2	2,3	8,4	9,5

Для більш наочного зображення результатів дослідження за самоактуалізаційним тестом «САМОАЛ» пропоную наступну діаграму (рис. 2.4).

Узагальнюючи всі результати за методикою «САМОАЛ» можна виокремити такі якості особистості, що сприяють її самоактуалізації: впевненість у собі, відкритість до досвіду, емоційна врівноваженість і стресостійкість, креативність, здатність творчо вирішувати проблеми, високий соціальний інтелект, прагнення до досягнень, готовність брати на себе відповідальність у вирішенні проблем.

На чільному місці у дівчат (78,6%) аутосимпатія, тобто позитивне ставлення до себе, самоприйняття, турбота та увага до власної персони, позитивний Я-образ. Шкалу гнучкість у спілкуванні доповнює компонент

контактності дівчат (67,8%). Дещо нижчими за проявом є наступні шкали: орієнтації в часі (41%), потреба в пізнанні (43,8%), цінності (59,1%) автономність (52%).

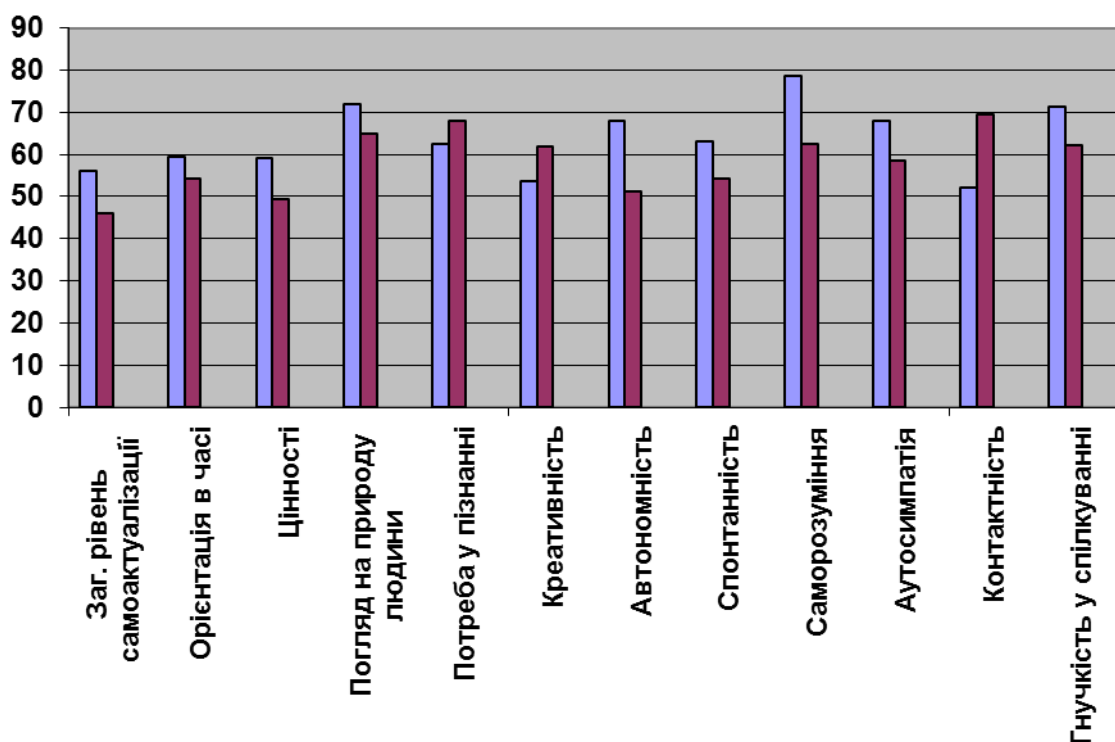

Рис. 2.4. Узагальнені дані показників самоактуалізації за методикою «САМОАЛ» (%) у хлопців і дівчат

Для хлопців, на відміну від дівчат, на першому місці є автономність (69,5%) та потреба у пізнанні (67,9%). Це говорить про те, що деякі хлопці орієнтовані більше на навчання, прагнуть до самостійності, незалежності, бажають бути компетентними, вміти виконати справу від початку до кінця. Потреба в пізнанні обумовлена значним інтересом до нових знань, досліджень, відкриттів, стимулює дослідницький інтерес.

Високий прояв потреби у пізнанні у хлопців пов'язаний з провідною діяльністю юнацького віку, а саме професійно орієнтованою діяльністю та професійним самовизначенням. У хлопців значно вищі показники потреби в пізнанні креативність та автономність. Разом з тим, виявлено юнаків для яких характерні гнучкість у спілкуванні високого рівня, спонтанність, аутосимпатія контактність, тобто такі якості, які більше властиві дівчатам. Окрім того,

дівчата характеризуються автономністю орієнтації в часі, поглядом на природу людини, креативністю так як і хлопці, але не в значній мірі.

Авторитарність проявляється у силі Я, лідерських якостях, власності, чіткості, стресостійкості, домінантності, наполегливості. Часто дівчата характеризуються агресивністю, що свідчить про вороже ставлення до оточення, такі люди критичні, підозрілі, потайні, часто застосовують вербальну агресію. Підозрілість характеризується нетовариськістю, відчуженістю, сумнівами в людях, замкнутістю.

Щодо хлопців, то їхня доброзичливість свідчить про наступні якості: люб'язність, сенситивність, тактовність, емоційний спокій, комфортний, схильні до кооперації. Залежність свідчить про низьку самооцінку, невпевненість, тривогу, безпорадність, м'якість тощо.

Альтруїстичність вказує на прагнення допомагати іншим, їхню безкорисливу діяльність, гіпервідповідальність, нав'язливість у своїй допомозі.

Дівчата з неповних сімей, які характеризуються маскулінністю, отримали високі показники вищими рівнями автономності, орієнтації в часі, потреби в пізнанні. А хлопці з високими показниками фемінності мають достатньо добре розвинуті цінності, само розуміння і гнучкість в спілкуванні.

Для дівчат з неповних сімей є найважливішою статева ідентифікація, на відміну, від хлопців, для яких більше характерні соціальні та професійні ролі.

Дівчата цінують і висувають на перший план при аналізі власної особистості здебільшого людські якості і характеризують себе як добру, щиру, привітну, гарну, а хлопці зорієнтовані на раціональну складову, ділові якості, кмітливості, аналітичний. Оскільки дівчата мають виражену соціальну спрямованість, то це свідчить про легкість у спілкуванні, гнучкість, легке встановлення контактів, мають вербальні здібності, ідентифікують себе з своєю гендерною роллю. У зв'язку із самовизначенням дівчат їхня гендерна ідентичність краще сформована, порівняно з хлопцями. Юнаки є більш комфортні, тобто залежні, особливо від своїх матерів.

Із комплексного підходу до діагностики засобами різноспрямованих методик, які доповнювали одна одну визначено особливості сформованості гендерної ідентичності хлопців і дівчат раннього юнацького віку.

Отже, виявлений оптимальний (80,6%) і неоптимальний рівень (19,4%) гендерної ідентичності в ранньому юнацькому віці (рис. 2.3).

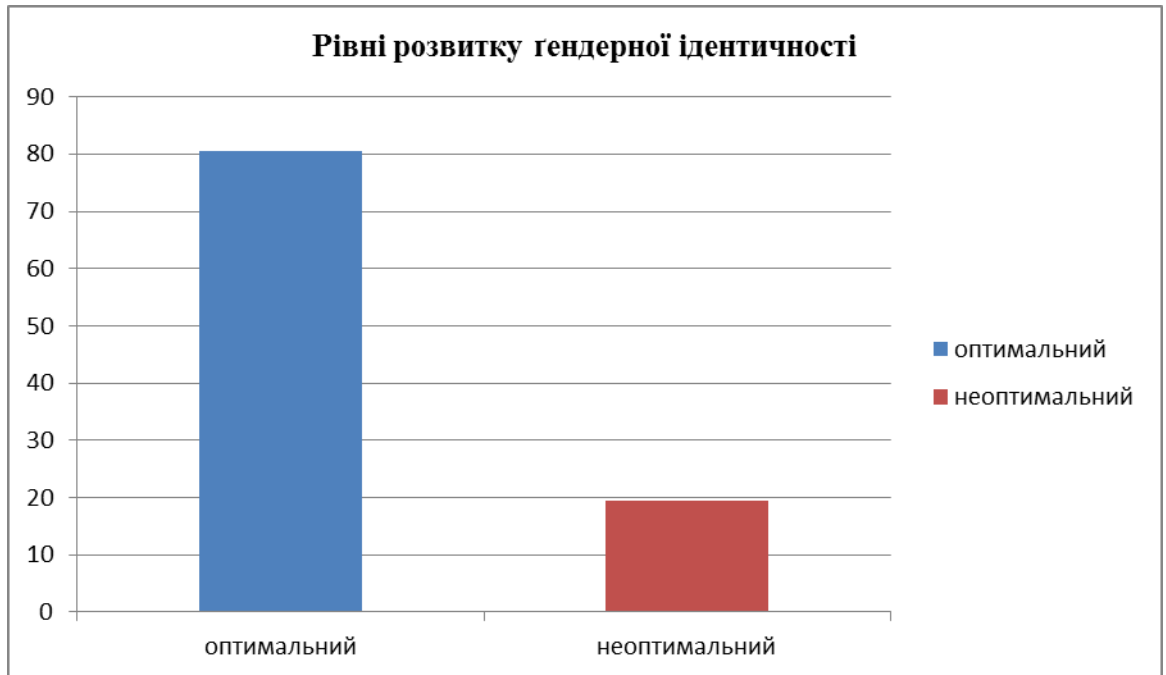

Рис. 2.5. Рівні розвитку гендерної ідентичності

Оптимальна гендерна ідентичність юнаків характеризується оптимальною самооцінкою властивостей та маскулінних, професійних та соціальних ролей, середнім рівнем авторитарності, егоїстичності, підозрливості, автономності, потребою у пізнанні та орієнтацією в часі, креативністю. Для дівчат оптимальним рівнем гендерної ідентичності є прояв самооцінки, прийняття фемінної складової, емоційності, чутливості, доброзичливості, альтруїстичності, спонтанності, ауто симпатії, само розуміння, контактності, гнучкості в спілкуванні.

Неоптимальні рівні гендерної ідентичності у дівчат (17,9%) проявляються через неадекватну самооцінку, зорієнтованість в більшості на професійні та соціальні ролі, авторитарність, домінантність, контроль, автономність, а у хлопців (21,8%) – через високий рівень ауто симпатії, емоційність, сенситивність, альтруїстичність, надмірна контактність.

Висновок до розділу II

Емпірично виявлений оптимальний і неоптимальний рівні гендерної ідентичності в ранньому юнацькому віці.

За допомогою комплексу діагностичних методик виявлено 80,6% осіб раннього юнацького віку, у яких оптимальний рівень розвитку гендерної ідентичності, у решти – 19,4%, відповідно неоптимальний.

Оптимальна гендерна ідентичність юнаків характеризується адекватною самооцінкою маскулінних, професійних та соціальних ролей, середнім рівнем авторитарності, егоїстичності, підозрливості, автономності, потребою у пізнанні та орієнтацією в часі, креативністю. Для дівчат оптимальним рівнем гендерної ідентичності є прояв самооцінки, прийняття фемінної складової, емоційності, чутливості, доброзичливості, альтруїстичності, спонтанності, аутосимпатії, саморозуміння, контактності, гнучкості в спілкуванні.

РОЗДІЛ III. ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

3.1. Методичні аспекти проведення занять з розвитку гендерної ідентичності

У зв'язку з тим, що розвиток гендерної ідентичності потребує спрямування, за вважаємо за необхідне запропонувати корекційну і розвивальну програму. Так як у нашому діагностичному експерименті були виявлені старшокласники, у яких гендерна ідентичність сформована недостатньо, у незначної кількості дівчат яскраво виражена маскуліність, а у деяких хлопців домінує фемінність.

Дана програма повинна ґрунтуватися на психолого-педагогічних засадах, враховувати вікові особливості розвитку в ранньому юнацькому віці, зважати на делікатність проблеми, складність комунікації у даному віці, процеси особистісного і професійного самовизначення, формування Я-образу тощо.

Досліджувані, які мають труднощі та невизначеність з питань гендерних ролей, запрошуються до участі у тренінгових заняттях. Важливо, щоб зустрічі проводили як чоловіки, так і жінки.

Цілями програми є формування соціокультурної самототожності у дівчат і хлопців з неповних сімей.

Завданнями розвивальної програми є: підвищення рівня культури ставлення до осіб різної статі, не лише що стосується біологічної, але і соціальної; допомога у гендерному самовизначенні старшокласників; набуття навичок комунікації з представниками різних статей; розуміння гендерних стереотипів та їх вплив на формування особистості; проектування власного шляху розвитку гендерної ідентичності.

У структуру занять корекційної програми включені наступні блоки взаємодій:

1. Теоретично-навчальний;
2. Діагностично-інформаційний;
3. Практично-прикладний;
4. Особистісно-орієнтований.

На етапі теоретично-навчального циклу занять вважаємо за необхідне обговорити з старшокласниками про суспільний розвиток, вплив егалітарного суспільства на можливості прояву кожної особистості, жіночу та чоловічу постать у цих процесах, ознайомитися з поняттями «гендер», «гендерна нерівність», «гендерні стереотипи», «біологічна стать», «соціальна стать», обміркувати моделі поведінки чоловіків і жінок, їх рольову сторону.

На етапі діагностично-інформаційному варто запропонувати учасникам занять провести дослідницькі методиками, спрямовані на гендерну роль особистості. Такими методиками є статево рольовий питальник С.Бем, методика «Хто Я? Куна-Партленда»; опитувальники гендерної ідентичності Н.П.Фетіскіна та О.Г.Лопухової.

Практично-прикладний блок тренінгових занять включає застосування вправ, психодраму (прогривання ролей), творчі вправи, кейси нестандартних ситуацій.

Особистісно-орієнтований підхід спрямований на роботу з рефлексією старшокласника, опрацюванням особистісного досвіду із застосуванням психотерапевтичних технік, прийомів з позитивної психотерапії та символ драми.

Принципи, на яких мають будуватися заняття з розвитку гендерної ідентичності:

1. Визнання кожної особистості учасника;
2. Гуманістичність поглядів на ситуацію кожного старшокласника;
3. Повага учасників взаємодії один до одного;
4. Прийняття людини та визнання права на існування її особливостей;
5. Реалізація принципу гендерної рівності;
6. Добровільність участі в тренінгових заняттях;

7. Суб'єкт-суб'єктна взаємодія між тренером, психологом та учасниками занять.

Методами корекційної програми є: бесіда, спостереження, інтерв'ю, ігрова терапія, проєктивний метод, метафорично-асоціативні карти, піскова терапія, психогімнастика, психодрама, позитивна психотерапія, символдрама, методи поведінкової корекції, релаксація, аутотренінг.

На початку занять варто встановити контакт із досліджуваними, викликати довіру до себе, запевнити в конфіденційності спілкування, познайомити з учасником індивідуально, щоб підібрати різних учасників у групі для продуктивної діяльності.

За допомогою проєктивних методик провести первинну психодіагностику школяра, наприклад, це може бути малювання настрою, тест кольорового відношення Люшера, опитувальник «Незакінчені речення» Сакса і Леві.

У тренінгові-корекційній програмі ми вважаємо за доцільне запропонувати різні завдання, які присвячені соціально-психологічного аналізу гендерних ролей. Тренер дає наступні пояснення.

Гендерна роль – це характеристика, яка свідчить про соціальну роль людини. Кожна людина в житті виконує декілька ролей, незалежно від ситуації.

Роль – це та характеристика, яка означає наш рівень задіяності, має свою мету і призначення; це певний шаблон, за яким ми будуємо свою поведінку. Інколи він є для нас вигідним, деколи він завдає нам труднощі. Проблема ролі – це її вузька спрямованість, відсутність креативності, унікальності і неповторності. Граючи різні ролі, ми дізнаємося про інших людей, їх якості, усвідомлюємо властивості кожного, на цій основі взаємодіємо з іншими. Проблема ролей обумовлюється часто внутрішніми конфліктами, тобто внутрішніми суперечностями двох різних структур особистостей, наприклад, різноспрямованих мотивів, цінностей.

С.Б. Куніцина пропонує стратегію гендерного виховання дітей.

«Перша стратегія потребує пояснити дітям відмінності між статтями не на основі зовнішніх ознак (манера поведінки, вигляд, одяг), а на основі

біологічних показників. Потрібно пояснити дітям, що чоловіки і жінки мають анатомо-фізіологічні і продуктивні відмінності. Батьки не повинні обмежувати функціональну значимість статі і не гальмувати процес гендерної схематизації».

«Наступна стратегія полягає в тому, щоб запропонувати дітям аналогову схему за допомогою якої буде опрацьовуватися соціальна інформація і пояснюватися культурні асоціації. Аналогова схема дозволяє особистості сформувати опір проти навчання домінантної культури».

При гендерному вихованні слід акцентувати свідомість старшокласників на питання про психологічні механізми і шляхи гендерної соціалізації. До таких механізмів належать усвідомлення, когнітивне сприймання статевої соціальної ролі (когнітивна теорія), ідентифікація (психоаналіз), соціальні очікування, соціальне підкріплення (теорія біхевіоризму), гендерні схеми.

Перед початком роботи потрібно розповісти старшокласникам про гендер та гендерну ідентичність. Для конструктивної і предметної дискусії тренер може задати різні запитання:

- як ви розумієте поняття «гендерна ідентичність»?
- як ви думаєте, коли вона починає формуватися?
- визначіть фактори, які мають визначальну роль у формуванні соціокультурної ідентичності?
- як ви думаєте, як розвивається гендерна ідентичність в пубертатному віці?

Р.Харлі запропонував 4 важливих способи формування батьками гендерної ролі дитини: демонстрація діяльності, вербальна апеляція, соціалізація через маніпуляцію, каналізація. Термін каналізації означає цілеспрямовану увагу дитину на визначені об'єкти, наприклад, на іграшки в грі «Лікар Айболить», «доньки-матері».

Перед проведенням основної частини занять слід провести підготовчий етап або етап налаштування. Слід пояснити про певне хвилювання, нестандартність тренінгової взаємодії, емоційні ефекти, їх прояв у формі

заперечення, активного відстоювання власної думки, незгоди, протистояння тощо.

На початковому занятті слід обговорити питання що дівчат і хлопцям подобається і не подобається один в одному. Наступним етапом потрібно обговорити позитивне у недоліках. Запропонувати пояснення такої поведінки.

Необхідно при проведенні занять, щоб у них чергувалося активне включення в практичну частину, змістове обговорення, висловлення думки кожного, інформаційні повідомлення, дискусія, рухові методи, зворотний зв'язок.

Як показує досвід, психологічна робота із формування і розвитку гендерної ідентичності в правильному руслі створює певний соціально-психологічний клімат в групі, яка стимулює до обговорення, змін, доброзичливого ставлення, толерантності один до одного, підтримку людину у визначеному напрямі розвитку та підкріплення позитивних змін, передбачає саморозвиток та самореалізацію особистості, сприяє вивільненню її потенціалу, розвитку її адаптивних компетенцій та гендерної ідентичності.

3.2. Зміст програми розвитку гендерної ідентичності юнаків і дівчат

Ми проаналізували розвивальні програми, запропоновані Н.В. Куніциною О. Лютовою, Ю. Пахомовим, О.П. Щоткою, О.М. Кікінежді і запропонували структуру корекційно-розвивальної програми щодо гендерної ідентичності в ранньому юнацькому віці.

На початковому етапі відбувається знайомство. Для цього пропонується учасникам тренінгових зустрічей сісти в коло. На початку заняття в природній манері слід назвати ім'я, яке учасник використовує в якості звертання до нього, окрім того потрібно запропонувати один прислівник, тобто характеристику, яка найбільше описує особистість учасника тренінгу, а також коротко розповісти про себе. Таким чином учасник презентує своє публічне Я.

Дану вправу можна підкріпити ще й завданням намалювати малюнок до свого імені, розповісти хто дав ім'я, що воно означає, хто оточував дитину, хто більше часу проводив.

На наступному етапі відбувається презентація особистісного гендерного Я образу. Завдання полягає в тому, щоб представити себе в якості чоловіка або жінки, тобто презентувати свою гендерну приналежність.

Важливим завданням для учасників є роздуми над особистісними презентаціями. Тренер повинен зазначити, що уявлення про гендерну приналежність стосуються не лише біологічних характеристик чоловік і жінок, а також особистісних характеристик які розвиваються під впливом соціального простору.

У вправі «Вартість стереотипу» слід обговорити стереотип «Чоловік – здобувач, а жінка – оберіг сімейного вогнища». Висловлені ідеї та думки записуються в таблицю на фліп-чарті. В таблицю записуємо переваги і втрати як для мужчин, так і для жінок.

Цікавим та інформативним засобом є написання твору «Гендерна автобіографія». Дана робота є засобом дослідження становлення гендерної ідентичності, даний метод зорієнтований на саморефлексію і реконструкцію соціального досвіду індивідуальності. В процесі виконання статевої рольової автобіографії старшокласник усвідомлює особливості своєї гендерної ідентичності, а також траєкторію і методи їхнього формування. Для виконання автобіографії старшокласнику треба згадати себе в ранньому дитинстві і роки навчання в школі. Згадайте як ви відносились до себе як до дівчинки, або хлопчика ваших батьків, вчителів, ровесників. Стосовно цих спогадів потрібно написати гендерну біографію за такими етапами :

1.Перші спогади про себе, коли розпізнали відмінності між хлопчиками і дівчатками, коли звернули увагу на різне ставлення до хлопців і дівчат.

2.Які були у вас улюблені іграшки? Які любили казки, мультики, яких героїв пам'ятаєте? Як ви виглядали в дитинстві, який носили одяг?

3. Згадайте, що вас вчили батьки, як повинна поводитися дівчинка, які якості має мати хлопчик? Які очікування були у ваших батьків щодо вашої поведінки?

4. Як відбувалася адаптація в школі, стосунки з однокласниками, яку поведінку схвалював вчитель і чи відрізнялась вона для хлопчиків і дівчаток?

5. Пригадайте взаємини з батьками. З ким із батьків у вас були тепліші стосунки, довіра, бажання відкритися? Які особливості спілкування характерні були у вашій сім'ї?

6. Вкажіть які якості в чоловіків та жінок ви визнаєте та цінуєте? Поясніть. Чи погоджуєтесь що у в суспільстві спрацьовують гендерні стереотипи?

7. Які фактори і особи найбільше здійснили вплив на ваші гендерні погляди?

8. Подумайте і виділіть ті детермінанти та способи які вплинули на формування ваших гендерних уявлень.

Важливим завданням є складання рекламного повідомлення, яке позбавлене гендерних стереотипів. Завдання учасникам «Створіть рекламу, яка би не містила гендерних стереотипів. Потрібно скласти текст і зобразити у вигляді плакату».

З метою активізації ідей пропонується робота в групі 5-6 людей. Учасникам пропонують скористатися папером, ватманом, кольоровими олівцями, пастелями, фломастерами. Після закінчення роботи групи пропонують створену ними рекламу. Тренер цікавиться як відбувався процес створення, які емоції чи складно було працювати.

Учням слід подумати які загальні закономірності вплинули на власний життєвий досвід. Наступним кроком є об'єднання учнів в пари для виконання наступного завдання: «Передайте своєму партнеру інформацію про становлення як жінки(мужчини)». Рекомендується згадати свої переживання, важливі події, висловлювання. Після взаємного обговорення в парах слід коротко розповісти свої найважливіші висновки і дослідження.

Завдання «Ідеальна жінка, ідеальний чоловік». Суть справи – запропонувати власні уявлення про ідеальний образ чоловіка і жінки, з'ясувати в якій мірі ці роздуми є власними переконаннями, а які відображають бажаність певних рис у осіб, які є учасниками експерименту.

Старшокласники впродовж декількох хвилин занотовують якості, які характеризують ідеальну жінку та ідеального чоловіка, складають загальний образ. Кінцевий варіант цілісного образу фіксується на фліп-чарті. Наступним етапом є завдання прочитати дані характеристики, вставляючи наступний початок речення: «Я точно знаю, що жінка повинна...» , «Я стовідсотково впевнений, що чоловік повинний бути...». Після виступу учасників групи слід виокремити якості, які не були визначені як чіткі переконання і які відображають стереотипи соціуму.

Опитування «Що я думаю про жіноче і чоловіче виховання?»

1. Які на вашу думку якості повинні характеризувати справжню жінку і справжнього чоловіка?
2. Як ви розумієте вислів «Жіноче щастя»? Охарактеризуйте його.
3. Чи чули ви вислів «Чоловіче щастя»? Якщо так то в чому воно полягає?
4. Чи думаєте ви про те що виділяють «Чоловічі» і «Жіночі» види професій?Якщо «так» то запропонуйте їх.
5. Як ви думаєте чи існують розходження між дівчатами і хлопцями:в пізнавальному розвитку(увага, мислення, інтелект, мова), в спілкуванні, в поведінці?
6. Як ви думаєте чи мають бути відмінності у вихованні хлопців і дівчат?
7. Які виховні впливи здійснюють батьки і матері на дитину? Чи відрізняються вони?
8. Які способи виховання мають мати матері до доньок і до синів, і зокрема батька до дітей різної статі?
9. Скажіть, з ким легше вам спілкується:з дівчатами чи з хлопцями?

Пропонуємо комплекс вправ та завдань, які варто використовувати при розвитку гендерної ідентичності.

Практичне завдання «Сценка сімей».

Старшокласникам пропонують розіграти сценки, які моделюють традиційну та сім'ю, в якій визнаються рівні можливості між подружжям (тобто егалітарну), зрозуміти відмінності батьків в різних сім'ях, для прикладу, хлопчик просить купити йому візок, дівчинка має інтерес до машинок. Учні зображають кожну ситуацію, передбачають наслідки кожного типу поведінки батьків на прояв дитини.

Завдання «Навчання в школі: разом чи окремо?». Запропонувати висловлювання про те, які особливості переваги та недоліки навчання хлопців і дівчат в різних навчальних закладах. Об'єднати старшокласників, які запропонували протилежні погляди, тренер пропонує обговорити позиції.

Ведучий обговорює з учасниками наступні питання:

- Який тип навчання відповідає інтересам і потребам дітей?
- Який тип психолого-педагогічної взаємодії є більш гуманістичним?

Дається завдання для учасників тренінгу охарактеризувати і зрозуміти психологічну сутність ролі за допомогою наступних інструментів:

1. Гасло. Учасникам необхідно запропонувати лозунг – тобто тезу, яка характеризує головну лінію даної ролі, її призначення. Наприклад, «краса врятує світ», «за тобою, як за стіною», «жінки – найчарівніша частина людства».

2. Позитивні та негативні сторони. Слід зупинити увагу, щоб кожна роль має переваги і недоліки. Наприклад, роль «краса врятує світ» - позитивні якості: жінка як спасіння для Всесвіту, оберіг; негативні моменти: занадто велике навантаження на жінку.

3. Налаштування і цінності – на що орієнтована роль, характеристики віри та переконань. Наприклад, «без мене не дадуть ради», «я сильна, все зможу».

4. Дії – змістове навантаження самої ролі, наприклад «за тобою, як за стіною» - захищає, оберігає, відгороджує від проблем, служить бар'єром від зовнішніх впливів.

5. Здатності – це шанси, перспективи, вміння апробувати цінності та світогляд. Наприклад, роль «за тобою, як за стіною» - постійна присутність, надійність, непорушність, стабільність, впевненість.

6. Підтекст – загальні положення, умови, за умов яких відбувається роль. Наприклад, як «за тобою, як за стіною» – сімейна сфера.

Старшокласникам необхідно обрати до десяти соціокультурних ролей і охарактеризувати їх за шістьма параметрами, які подані вище.

З метою рефлексії в кінці заняття обговорюються наступні запитання:

1. З якими проблемами стикнулися під час відповідей?
2. Складніше описувати ролі чоловіка чи жінки?
3. Яка стать має більше негативних ролей?
4. Що сподобалося вам у процесі завдання, що нового взяли для себе?

Завдання на самоусвідомлення, аналіз самого себе, а також на соціокультурні стереотипи.

Кожному старшокласнику слід відповісти на наступні запитання:

1. Згадайте своє дитинство і те, що вам говорили дорослі, як має поводитися дівчинка і хлопець?
2. Які обов'язки і завдання вони мають виконувати?
3. Які стосунки переважають між чоловіками і жінками?
4. Яким правилам я слідую в житті, які взяті з дитинства?
5. Які ролі є бар'єрами в житті, а які допомагають?

В кінці заняття необхідно зробити узагальнення.

Узагальнення:

1. Статеві стереотипи засвоюються впродовж життя і визначають гендерні ролі.
2. Гендерні ролі – це певний шаблон, стиль поведінки чоловіка та жінки.

3. Слід задуматися над протилежними соціокультурними ролями, які є причинами внутрішніх та персональних конфліктів.

4. Недолік присвоєння статево культурних ролей відзначається на гальмуванні розвитку людини і породжує гендерну несправедливість.

Завдання «Гендерна роль та стереотипи». Необхідно декілька фраз віднести до гендерних стереотипів або гендерних ролей. До такого списку належать тези:

- Штамп в паспорті – не вагомий аспект спільного життя;
- Гарна зовнішність – шанс вдалого одруження;
- Фінансовий статус чоловіка відображається на зовнішньому вигляді жінки;
- Головне завдання чоловіка ходити на роботу;
- Жінка має народити дитину;
- Чоловік має привернути увагу жінки;
- Дівчина має виходити заміж незайманою;
- Брудна сорочка - вина жінки.

Дуже цікавим методом розвитку є кейс нестандартних ситуацій

Ситуація 1: в засобах масової інформації важко знайти сценки, світлини, на яких підбадьорюють хлопця який засумував і плаче. Ставиться запитання чим обумовлена експлуатація жіночої статі.

Ситуація 2: перегляньте 10 рекламних продуктів, що стосується приготування їжі, використання техніки, стосунків, гендерних ролей та проаналізуйте задіяність у них різної статі.

Ситуація 3: проаналізуйте відомі кліпи пісень і охарактеризуйте постать жінки та чоловіка, та її роль у них.

Кейс гендеру в українському фольклорі:

Ситуація 1: згадайте твір «Наталка Полтавка» та проаналізуйте гендерну її роль та її обранців. У чому проявляються соціокультурні стереотипи її оточення?

Ситуація 2: візьміть до уваги відомий твір Лесі Українки, під назвою «Лісова мавка» і розгляньте соціокультурну роль Мавки та Лукаша. Візьміть до уваги гендерні стереотипи, які сповідують мати Лукаша та Килина.

Ситуація 3: для осмислення пропонуємо проаналізувати твір «Три зозулі з поклоном». Зробіть висновки гендерних особливостей, так званого «любовного трикутника». Опишіть соціокультурні налаштування Михайла, Софії та Марфи Яркової.

Ситуація 4: у творі І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» здійсніть порівняльний аналіз сімейних характерів, родинної культури таких сімей: Карпа Кайдашенка та Лавріна Кайдашенка. Дослідіть вплив батьків на сім'ї синів. Проаналізуйте конфліктні відносини між представниками жіночої статі.

Завдання з рубрики казкотерапія

Кожному учаснику заняття потрібно обрати по одній казці і здійснити психологічний аналіз стосунків між персонажами різної статі. Зробити висновок про те, як народна творчість переноситься в життєві реалії.

Творче завдання

Підберіть сучасні твори, книги, розповіді, статі, відеоролики та відокремте приклади поведінки, ролі, характеристики, які руйнують застарілі гендерні стереотипи, які змінюють погляди на роль чоловіка та жінки, та їхню рівність.

Завдання «Видатні люди»

Запропонуйте відомі сучасні постаті, авторитетні для вас, які оскаржують своєю поведінкою, поглядами та впливом застарілі стереотипи щодо жіночої та чоловічої статей. Розкажіть, згідно з їхніми поглядами, якими характеристиками, вміннями, якостями має володіти чоловік та жінка в сучасному світі.

Завдання «Суспільні процеси».

Порівняйте сучасний стан суспільних процесів, ставлення до статей, визнання індивідуальних варіацій в поведінці та у видах діяльностей.

Співставте їх з гендерними стереотипами і виділіть в цих поглядах загрози, переваги та особливості.

Заняття з піскової психотерапії. Потрібно згадати свій дитячий досвід і за допомогою різноманітних іграшок виставити на їх на піску, тобто створити свій своєрідний соціальний атом. Коли виставить учасник свій атом, він об'єднується з іншим учасником групи і спілкуються по черзі хто оточує їх, хто в дитинстві зіграв велику роль, що позитивного чув учасник про себе, хто хвалив, за що сварили. Обговорення після вправи: як ви думаєте що найбільше і хто вплинув на вашу історію?

Креативні візуально-імпровізаційні вправи. Учасникам пропонують створити колаж на тему «Чим я хочу наповнити свій особистісний простір». Використовувати можна вирізки із журналів, картинки, декорації, ватман, олівці, фломастери та інші засоби. Після виконання кожен демонструє свою роботу. Відбувається обговорення.

Метод монодрами. Застосовуємо вправу, яка спрямована на вивчення ідентичності, яка мала би сформуватися в підлітковому віці, за Е.Еріксоном, і аналізуємо власну теперішню ідентичність. На першому етапі обираємо іграшки, які пасують для зображення підліткової ідентичності, власного Я-образу, виставляємо їх на килимок. Ці іграшки мають характеризувати наступні сфери: соціальне Я, інтелектуальне Я, сімейне Я, фізичне Я, особисте Я.

Розповідаємо на коло про ці усі складові.

Наступним етапом є використати речі, які маємо при собі, в сумці, в кишені для того, щоб схематизувати теперішню ідентичність за цими ж сферами. Відбувається обговорення.

Вправа «Контакти». Малюємо на аркуша паперу А4 4 сектори. В першому секторі позначаємо добре структуровані стосунки, в другому невпевнені стосунки, в третьому - тривожні стосунки, в четвертому – дистанційовані стосунки (ізоляція). Ниточкою відгороджуємо ці сектори. Беремо оточуючі речі, які у нас асоціюються з факторами і об'єктами до відповідних секторів.

Вправа з символдрами «Струмок» спрямована на пошук ресурсів особистості. Початок вправи відбувається за допомогою глибокої релаксації. Досліджуваний із закритими очима зручно сидить і слухає текст розслаблення. Тоді психолог пропонує йому уявити будь-який струмок, який бачила людина, або який малює її уява. Коли з'явиться образ, клієнт має про це повідомити. І починається історія особистості. Психолог ставить різного роду запитання: який це струмок, чи він має початок і кінець, якого ви віку, у що одягнені, про що думаєте, як почуваетесь, які емоції переживаєте, що бачите навколо, чи є хтось поруч, яка погода, пора року, що під ногами, чи чиста вода, чи можете підійти до струмка, чи маєте змогу намочити руки, ноги, що буду робити, що хочеться зробити у образі тощо.

Після вправи потрібно дати час досліджуваному, щоб він недомінантною рукою помалював кольоровими олівцями, фарбами, пастелями.

Після того, як малюнок виконаний потрібно обговорити процес, який мав місце під час релаксації, що намальовано на малюнку, як відгукується вам ця ситуація, про що вона, як пов'язана з особливостями життя, як ви думаєте, з чим можна асоціювати елементи малюнку по відношенню до вашого життєвого шляху, чи подобається вам малюнок, як так, то чим, чи боїтеся ви чогось, чи хотіли би щось змінити. Ось такі приблизні питання можуть звучати під час вправи.

Отже, програма розвитку і корекції гендерної ідентичності є різноплановою та складною, і передбачає комплекс психологічних методів.

Висновок до розділу III

Становлення гендерної ідентичності відбувається не безперешкодно, тому для вирішення даного питання слід реалізовувати програми корекції та розвитку, в основі яких лежить групова тренінгові робота, психологічна просвіта з питань гендерних стереотипів, гендерного розвитку, пропрацювання особистого досвіду, рефлексія, формування навичок комунікації юнаків і дівчат тощо.

У структуру занять корекційної програми включені наступні блоки взаємодій: теоретично-навчальний; діагностично-інформаційний; практично-прикладний; особистіно-орієнтований.

Особливо цінними способами практичних взаємодій є: блок тренінгових занять, застосування вправ, психодрама (прогривання ролей), творчі вправи, кейси нестандартних ситуацій; рефлексія старшокласника, опрацювання особистісного досвіду із застосуванням психотерапевтичних технік, прийомів з позитивної психотерапії та символдрами.

РОЗДІЛ IV. СПЕЦІАЛЬНА ЧАСТИНА

4.1. Дослідження особистісних конструктів в світлі комплексного підходу до вивчення гендерної ідентичності в юнацькому віці

Гендерна ідентичність – це одна із складових особистісної ідентичності людини, тому вважаємо за доцільне досліджувати індивідуальність з позицій гештальтпсихології, беручи до уваги, що усі якості людини мають тісний зв'язок, для того, щоби не упустити ключових детермінант розвитку.

Тому пропонуємо діагностичні методики, які дозволять дослідити особистість в цілому, вивчити її емоційну сферу, здатність до самоконтролю, врівноваженість або труднощі із самовладанням особистості, здатністю пристосовуватися до нових умов, комунікативний потенціал, якості характеру, його акцентуації. Усі перелічені та багато інших якостей визначають людську неповторність і впливають на формування особистості в цілому.

Для діагностики самооцінки рівня тривожності, як важливої особистісної якості, використовують методику самооцінки Ч.Д. Спілбергера, Ю.Л. Ханіна. Подана методика є надійною та досить достовірним засобом вивчення такого емоційного стану, як тривожність. Перевагою даної методики є вивчення тривожності реактивної як стану, і як властивості особистості, тобто особистісної тривожності.

Особистісна тривожність висвітлює стійку здатність сприймати різноманітні події на ситуації, які можуть завдати шкоди, відреагувати на схожі ситуації станом тривоги. Разом з тим, ситуативна тривожність, або як її називають реактивна, характеризується невпевненістю, напруженням, дратівливістю. Високі показники ситуативної тривожності зумовлюють порушення координації рухів. Слід мати на увазі, що тривожність пов'язана з переживанням невротичного конфлікту, з психосоматичними порушеннями, емоційними вибухами. У зв'язку з цим, тривожність не є суто негативним

явищем. Середній рівень тривожності – нормальна, обов'язкова особливість життєдіяльності кожної особистості. Навіть в психології застосовується такий термін «корисна тривога». Питання в методиці орієнтовані на з'ясування чи спокійна людина, чи знаходиться в напруженні, чи схвильована, чи стурбована, чи щось їй загрожує, і визначають рівень реактивної тривожності. Питання, що стосуються відчуття задоволення, переважної втоми, негативних емоційних станів, передбачення небезпек визначають особистісну тривожність.

Надто низька тривожність потребує зосередженості до мотиваційної сфери, яка лежить в основі мотивів діяльності і зростання відповідальності, може бути результатом активного витіснення особистістю високого рівня неспокою з метою краще виглядати. Шкалу особистісної тривожності вдало можна використовувати з метою самовладання, з метою керівництва і психологічної корекції. Для оцінки змін стану тривоги, наприклад, до релаксаційних занять і після навчання, можна використовувати лише шкалу ситуативної тривоги.

Методикою на діагностичне вивчення хвилювання призначена методика шкільної тривожності Філліпса, яка складається 57 запитань. Досліджувані шкали стосуються загальної тривоги в шкільних умовах, переживання щодо самовираження, побоювання контрольних заходів, перевірки знань, низька фізіологічна опірність до стресів, проблемні стосунки з вчителями, фрустрована потреба в досягненні успіху, соціальний стрес. Питання, які лежать в основі опитувальника спрямовані на з'ясування чи хвилюється учень, коли вчитель говорить, що збирається перевіряти матеріал, чи часто учневі хочеться, щоб вчитель не спішив при поясненні нового матеріалу, чи часто виникає відчуття, що ніхто з однокласників не хоче робити, що і інший учень, чи боїться учень, що йому стане погано в класі, чи буває, що деякі учні говорять щось неприємне про учня.

Методикою для вивчення відчуття самотності є методика діагностики, запропонована Д. Расселом і М. Фергюсоном. У змісті тексту з'ясовується чи людині вистачає спілкування, чи має учень до кого звернутися за допомогою,

як відчувається будучи наодинці, чи є близькі люди, чи може тривалий час бути в розлуці з своєю компанією, чи важко знайомитися з людьми.

Методикою вивчення підсвідомих характеристик є дослідження «Незакінчені речення» за межами Сакса і Леві. 60 незакінчених різноспрямованих речень об'єднанні в 15 груп, які характеризують систему відносин випробуваного до сім'ї, учнівського колективу, осіб протилежної статі. Діагностичними групами є шкали стосунків з батьками, само ставлення та відношення до майбутнього, до друзів, до минулого.

На вивчення рівня соціальної фрустрованості використовується методика Л.І. Вассермана (модифікація Бойко В.В.). Саме фрустрація – це негативний емоційний стан, який сигналізує про незадоволеність важливих потреб особистості з об'єктивних або суб'єктивних причин. За допомогою методики можна оцінити на скільки людина задоволена своєю діяльністю, умовами навчальної діяльності, житлово-побутовими умовами, своєю освітою, взаємовідносинами з однокласниками.

Для вивчення особистісного потенціалу застосовують методику особистісного диференціалу адаптовану в НІІ ім. В.М. Бехтерева. Ця методика досліджує структуру особистості, є валідним інструментом визначення властивостей особистості, її Я-образу, міжособистісної взаємодії.

Слова, що описують риси особистості, найбільшим ступенем характеризується полюсами трьох класичних факторів семантичного диференціалу, а саме оцінка, сила та активність. Методом спонтанного набору риси групуються по 20 рис кожна у шести списках відповідно. Дані списки оцінюються за ймовірністю того, що одна особа має такі ж властивості як інша, кореляцію між рисами особистості та її самооцінкою і зрівнювання факторів симпатичного диференціалу.

З метою діагностики рис характеру особистості використовують методику «Акцентуації характеру» К. Леонгарда. Гіпертимну акцентуацію визначає веселий і безтурботний настрій, чи важко всидіти на одному місці, чи є у людини здібності бути ведучим, організатором, чи є у людини почуття

гумору, та підвищена активність, висока мотивація. Застрагаючий тип пояснює ригідність людини, схильність до образ, прагнення бути серед кращих здатність висловлювати думку досить відкрито і однозначно, наполегливо досягати поставленої мети, якщо є перешкоди. Емотивний тип свідчить про синтиментальність людини, її чутливість, м'якосердечність. Педантичний тип свідчить про ретельність особистості, чітку дотримання правил і вимог, алгоритмічність мислення, дріб'язковість тощо. Циклотимний тип характеризується частою зміною настрою, тобто його коливання, комунікабельністю. Тривожний тип описує особистість як невпевнену з наявністю страхів, боязні, стурбованості. Демонстративний тип має бажання перебувати в центрі уваги, він подобається знайомим прагне бути висококваліфікованим фахівцем, переживає крайні емоції, потребує сконцентрованої уваги та глядача. Збудливий тип часто знаходиться в незадоволеному настрої, нерідко висловлює негатив, відчуває внутрішній неспокій, у дитинстві часто втікав з дому, може вдаватися до фізичної розправи. Дистимний тип свідчить про серйозність людини, має пригнічений настрій, життя видається йому складним, має потребу подорожувати. Екзальтований тип здатен захоплюватися будь чим, відчуття повного щастя може пронизувати його, належить до тих людей, які при розчаруванні впадають в глибокий відчай.

Для діагностики соціально-психологічної адаптації використовується методика розроблена К. Роджерсом та Р. Даймондом. Опитувальник включає в себе 101 твердження, які вказують на спосіб життя, звички, потреби та стиль поведінки.

Показник адаптивність вказує на відповідальність, характеризує людину як таку, на яку можна покластися, демонструє оптимізм, віру у краще, першочергову продуманість, а не чутливість, оточуючі добре відносяться, люблять та поважають її.

Шкала дезадаптивності відповідає небажанню розкриватися перед людьми, особа відчуває, що не в силах що небути змінити, всі спроби марні, нестача особистих правил та переконань, боїться, що подумають інші.

Прийняття себе демонструє задоволеність собою, як особистістю в цілому, приємний у спілкуванні, може не бути симпатичним, проте подобається як людина.

Показник неприйняття себе вказує, що особистість не має в чому виразитися, проявити свою індивідуальність, зазвичай недооцінює себе, приймаючи рішення змінює їх, призирає себе за безвільність, проте не може цьому зарадити.

Показник прийняття інших висвітлює комунікабельну, відкриту людину, що легко сходиться із людьми, терпляча, приймає кожного таким який він є, зазвичай знаходить спільну мову із оточуючими, як правило викликає позитивні емоції. Неприйняття інших характеризується стриманістю, замкнутістю, тримається особистість, зазвичай, у стороні, все, що стосується оточуючих не хвилює її, зосереджений на собі зайнятий власним Я.

Показник емоційного комфорту вказує на нетерплячість, поривчатість, не вистачає стриманості, всім задоволений не соромиться власних почуттів, відкрито їх виражає.

Шкала емоційний дискомфорт характеризується невпевненістю у собі, виснаженістю, занепокоєнням, напруженістю, важко бути самим собою.

Внутрішній контроль означає, що особистість відповідальна, на нього можна покластися, вміє керувати собою та власними поступками, може заставити себе, добре розвинений самоконтроль.

Показник зовнішнього контролю вказує на безпомічність, потребує того, хто завжди буде поряд, події, що відбуваються тлумачаться на свій манер, із здатністю додумати зайвого. Домінування виявляє почуття переваги над іншими, честолюбність, небайдужий до успіху, по натурі вождя, що вміє впливати на інших. Показник ведення визначає поступливість, піддатливість, м'якість у відносинах із іншими, не любить, коли із кимось із оточення

псуються відносини. Ескапізм тобто відхід від проблеми визначає що обставини часто заставляють захищати себе, оправдовуватися та обґрунтувати свої поступки.

Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність», що містить 165 запитань, був розроблений А.Г. Маклаковим та С.В. Чермятіним. Складається із 5-ти шкал: достовірності, адаптивних здібностей, нервово-психічної стійкості, комунікативних особливостей та моральної нормативності. Показник достовірності відповідає щирості висловлювань досліджуваного.

Шкала адаптивних здібностей характеризується важкістю зосередження на якійсь конкретній задачі, виникають бажання відмінити загальноприйняті правила, закони, сім'я відноситься із упередженістю до обраної досліджуваним роботи, іноді відчуває роздратованість, бажання випустити гнів, затіяти бійку, вважає, що часто наказують незаконно, несправедливо, легко може заплакати, коли знаходиться у компанії, важко знаходить відповідні теми для розмови, легко може заставити інших боятися себе, що може використовувати ради забави. Шкала нервово-психічної стійкості характеризується відчуття, що за допомогою гіпнозу, заставляють робити ті чи інші вчинки, іноді, без різних на те причин настають періоди надзвичайної радості, інколи через сильну збудливість особа не може заснути, бувають періоди коли особа уникає спілкування із оточуючими, зустрічі із ними. Показник комунікативних особливостей визначає тонкості протікання процесу спілкування із шкільними друзями, знайомими, відчуття відплати, якщо хтось причинив особі зло, приховуванням своєї сором'язливості, оцінюванням своїх поступків збоку, аналізом як їх тлумачать, недовірою до оточуючих тощо.

Шкала моральної нормативності описує перешкоди або поступки наперекір знайомим просто через принципи, а не через важливість справи, незалежність та свобода від контролю із боку сім'ї, байдужістю думок оточуючих щодо себе, діє згідно власних планів, не слідуючи настановам інших тощо.

РОЗДІЛ V. ПСИХОЛОГО-ЕКОНОМІЧНА ДОЦІЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

5.1. Гендерна ідентичність сучасної жінки в презентації власного потенціалу: реалії, затрати та можливості

На сучасному етапі суспільних глобальних трансформацій вже спростовуються розведення жіночих та суто чоловічих видів занять, професій, сфер діяльності. Саме гнучкий, сучасний підхід до реалізації особистісного потенціалу чоловіка і жінки виходять на передній план.

Гендерні стереотипи про жінок і чоловіків призвичаїли суспільство до чітко закріплених їхніх соціальних ролей, і попри те, що суспільство стрімко розвивається, всеодно кардинальних змін в свідомості пересічних громадян не знаходимо. Проте, тішить сучасна молодь, яка переходить на дещо інший формат розуміння ролі чоловіка і жінки, їх обов'язків.

Для сучасної жінки, як і багато років тому, важливим джерелом реалізації є особиста сфера, сімейні стосунки, діти. Такі цінності, як любов, турбота, материнство, здоров'я є універсальними показниками добробуту.

Проте із великими можливостями для реалізації, навчальними досягненнями, інтересом до галузі, здобутою кваліфікованістю, розвитком компетентності, мотивацією досягнення, розвиненим когнітивним рівнем, кооперативними зв'язками, успіхами в виробничій діяльності, жінка потребує розширення сфер власної реалізації.

Сучасна жінка, окрім фемінних якостей часто характеризується маскулінністю, тобто набором якостей, які не зовсім вважаються суто жіночими, швидше, чоловічими, це сильна особистість, яка може вирішувати різні проблеми, відповідати за виконання складних завдань, організувати виробничий процес, керувати транспортом, бути керівником вищої ланки.

Власне, такі різносторонні обов'язки, які покладаються на жінку, часто призводять до неузгодженості соціальних ролей, конфлікту між ними.

Процес самоактуалізації жінки, реалізації її потенціалу передбачає за діяння її нервово-психічного рівня, сили нервової системи, темпераментальних якостей, провідної системи сприймання (репрезентативної), задатків як анатомо-фізіологічних властивостей нервової системи, високої сенситивності, комунікативного рівня, духовного розвитку.

Важливою є узгодженість професійного та особистісного розвитку, коли просування по кар'єрних сходах є одночасно і акмеологічною характеристикою особистості.

Детермінантами професійного самоствердження є інтереси, мотивація, творче оточення, види діяльності, цінності, цілі, ідеали, наявність внутрішньої потреби та зовнішніх стимулів до самореалізації. За даними дослідження О.М.Мірошніченко, умовами успішної самореалізації жінки у професійній сфері є:

- 1) усвідомлення власної неповторності, особистих переваг, недоліків, творчих якостей, здібностей, прагнень, потенціалу;
- 2) розвивальне середовище, яке б було сенситивним для самовираження жінки;
- 3) готовність до нового досвіду, відкритість жінки до цікавих видів активності, пошукова активність, готовність йти на конструктивний ризик, не боятися змін.

Серед якостей особистості, що гальмують процес професійної реалізації жінки, за даними дослідження А.Е.Чирикової, вважається м'якосердечність, сентиментальність, надмірна емоційність, невірноважість, надмірна довірливість, інколи байдуже до себе ставлення.

Таким чином, особистісні конструкти жінок пов'язані безпосередньо з їхнім діловим успіхом, результатами діяльності, з процесом їхньої цілеспрямованості, зокрема в професійній сфері. Адже, соціальна гнучкість, енергійність, налаштованість, схильність до творчості, організаторські вміння,

емоційна зануреність у роботу, мотивація, готовність до ризику свідчать про високий рівень професійної компетентності жінки та про її основний індикатор – відчуття задоволеності від виконання роботи.

Дослідженнями встановлені, що жінки, які ходять на роботу є більш діловими, успішними, особистісно стабільними, ніж ті, які не ходять на роботу.

У них відзначається менша кількість депресивних станів, незадоволення, похмурих настроїв, нервових зривів та захворювань. Вчений Гоув припускав, «...що домогосподарки більш схильні до депресії, тому що їхня праця втомлива, одноманітна і мало престижна».

Жінка-домогосподарка не має можливості реалізувати та задовольнити багато із своїх психологічних потреб, крім того, фінансова залежність від чоловіка зменшує її вплив у сім'ї. Жінки, які професійно задіяні, зазвичай, більше задоволені своїм домашнім побутом та подружнім життям.

Основна причина криється в тому, що домогосподарки переважно обслуговують потреби інших, а турбота про потреби персональні відкладається в останню чергу, на наступний раз. Ще одна особливість, що стосується ролі домогосподарки, що непрацююча жінка залишається осторонь від ключових подій у житті інших людей і тому не відчуває себе повноцінною людиною.

Крім цього, домогосподарки часто переживають відчуття непотрібно, емоційної ізоляції, нерозуміння з боку інших, а також соціальну ізоляцію. Адже, вони дуже рідко здобувають нові знайомства, коло їхнього спілкування переважно обмежується невеликим колом, сусідами та власною сім'єю. Побутує думка, що домогосподарки часто мають нижчу самооцінку, ніж працюючі жінки.

Таким чином, самореалізація жінки носить суто індивідуалізований характер і має свої особливості. Процес та результат само прояву жінки детермінований життєвою активністю людини, стилем життя, особливостями суб'єктивного сприйняття, впливом життєвого досвіду.

Вдале поєднання професійних та сімейних ролей та завдань залежить від особистісних якостей конкретної жінки. Т.Ф.Суснова зазначає, що «люди, які

успішно поєднують соціальні ролі, демонструють такі якості, як комунікабельність, впевненість у собі, сміливість, радикалізм, оптимізм, рефлексивність, високу мотивацію досягнення успіхів на роботі та у сім'ї». Успішність в процесі життєдіяльності, виконання професійних та сімейних обов'язків залежить від того, наскільки жінка актуалізує особистісні якості, які мають відношення до адекватної адаптації своєї рольової поведінки суспільним та економічним змінам у сім'ї та в професійному середовищі.

Щодо дискримінації при оплаті праці чоловіків та жінок, то відзначаємо дві позиції-обґрунтування.

Перша, що у жінок нижча загробна плата, тому що вони обирають самі такі види діяльності, які менше цінуються і оплачуються. Такий вибір обумовлений їхнім невеликим досвідом і потенціалом. Навіть є така версія, що жінки підсвідомо налаштовані на меншу заробітну плату і тому отримують менше; жінкам платять менше тому, бо вони самі вибирають більш низькооплачувані роботи. Трагування цієї тези полягає в тому, що жінкам найважливіше не гроші і їхня кількість на робочому місці, а умови праці: комфорт, позитивний соціально-психологічний клімат в колективі, добрий керівник, гнучкий графік роботи, неважка робота тощо.

Згідно із дослідженнями специфіки діяльності жінок, це далеко не так. «Жіночі» професії не є легшими, а також вимагають багатьох зусиль, ресурсів, напруження, графік роботи буває дуже інтенсивний, і не завжди гнучкий.

Дослідники Джейкобс і Штейнберг з'ясували, що частина жінок, задіяних в певній професії, впливає на рівень заробітної плати в цій сфері діяльності – чим більше жінок, тим нижча оплата праці.

2. Жінкам платять менше, тому що вони – менш цінні працівники, ніж чоловіки. Початкова зарплата жінок зазвичай буває менше, ніж первинна зарплата мужчин. Навіть тоді, коли вони беруться виконують ту ж саму роботу, що і чоловіки, їм платять менше. Одне з поширених пояснень такої суперечності полягає в тому, що жінки менше мають вмінь, кваліфікації або мають менше досвіду і, отже, є менш цінними працівниками.

3. Жінки отримують менше, тому що вони підсвідомо очікують отримати менше. Існує припущення, що жінки через необхідність турбуватися за сім'ю і хатню роботу очікують отримувати менше, ніж чоловіки, які позбавлені сімейних справ і тому відчують велику впевненість та мають високий рівень домагань, що зможуть досягнути поважних, стрімких та високих результатів в кар'єрі.

Дуже цікаві дані, які вказують на гендерну нерівність між чоловіками і жінками, які знаходимо у доповіді ООН (1996 р.): «Жіноча популяція становить половину населення на Землі, здійснюють 2/3 усієї роботи, отримують лише 1/10 частину від світового доходу та мають у власності менш ніж 1/100 нерухомості».

Джерела соціальної несправедливості статей можна знайти в традиційному приписуванні функцій чоловіку і жінці, за умов якого закріпило уявлення, що чоловіча стать виконує функції захисника, годувальника, а за жінка відповідає за виховання і опіку. Тому зрозумілий розподіл ролей: чоловік – лідер, голова, авторитет і керівник у сім'ї та суспільстві, а жінка – берегиня, господиня, доглядачка, вихователька. Такий розподіл соціокультурних ролей панує у традиційній патріархальній сім'ї, яка ґрунтується на однозначній владі чоловіка у сім'ї. Суспільні та економічні зміни є причиною появи та розповсюдження нового типу сім'ї, що базується на егалітарних, тобто партнерських подружніх відносинах. Крім того, суспільство поволі адаптується до таких статусних ролей, як жінка-ІТшник, жінка-водій, жінка-менеджер, жінка-підприємець. Від розвитку гендерної культури залежать і зміни в індивідуальній свідомості громадян, розширюється діапазон мовленнєвих назв чоловіка і жінки.

Так, ідеали маскулінності та фемінності сьогодні дещо відрізняються від традиційних. В жіночій самосвідомості з'явилися такі нові риси: щоб бути із чоловіком на рівних, жінка повинна бути ерудованою, розумною, енергійною, креативною, тобто бути наділена властивостями, які раніше були примаганні, як правило, лише чоловікам.

РОЗДІЛ VI. ОХОРОНА ПРАЦІ ТА БЕЗПЕКА В НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ

6.1. Соціальні небезпеки у життєдіяльності сучасних підлітків: куріння, алкоголізм, наркоманія

Соціальними називаються небезпеки, що отримали широке розповсюдження у суспільстві та ті, що загрожують життю й здоров'ю людей.

Носіями соціальних небезпек є люди, які утворюють певні соціальні групи. Особливість соціальних небезпек полягає в тому, що вони загрожують великій кількості людей. Розповсюдження соціальних небезпек обумовлене особливостями поведінки людей окремих соціальних груп. Соціальні небезпеки дуже численні.

Класифікація соціальних небезпек:

Соціальні небезпеки можуть бути класифіковані за певними ознаками:

1. За природою можуть бути виділені наступні групи небезпек:
 - а) небезпеки, пов'язані з психічним впливом на людину (шантаж, шахрайство, злочинство та ін.);
 - б) небезпеки, пов'язані із фізичним насильством (розбій, бандитизм, терор, зґвалтування, взяття заручників);
 - в) небезпеки, пов'язані із вживанням речовин, які руйнують організм людини (наркоманія, алкоголізм, паління);
 - г) небезпеки, пов'язані з хворобами (СНІД, венеричні захворювання та ін.);
 - д) небезпеки самогубств.
2. За масштабами подій соціальні небезпеки можна поділити на:
 - а) локальні;
 - б) регіональні;
 - в) глобальні;

3. За статевою та віковою ознакою розрізняють соціальні небезпеки, характерні для дітей, молоді, жінок, людей похилого віку.

4. За організацією соціальні небезпеки можуть бути випадковими та навмисними.

Розглянемо деякі види соціальних небезпек.

Шантаж у юридичній практиці розглядається як злочин, що полягає у погрозі викриття, розголошення ганебних відомостей із метою домогтися яких-небудь вигод. Шантаж, як небезпека, справляє негативну дію на нервову систему.

Шахрайство – злочин, що полягає у заволодінні державним, громадським чи особистим майном (або у придбанні прав на майно) шляхом обману або зловживання довірою. Очевидно, що людина, яка стала жертвою шахрайства, зазнає сильного психофізіологічного потрясіння.

Бандитизм за карним правом – це організація озброєних банд з метою нападу на державні та громадські установи або на окремих осіб, а також участь у таких бандах та скоєних ними нападах.

Розбій – злочин, що полягає у нападі з метою заволодіння державним, громадським або особистим майном, що поєднується з насильством або погрозою насильства, небезпечними для життя і здоров'я особи, що зазнала нападу.

Згвалтування – статевий акт із застосуванням фізичного насильства, погроз або з використанням безпомічного стану потерпілої. Карне право передбачає суворе покарання за згвалтування, аж до страти (при обтяжливих обставинах).

Захоплення заручників являє собою форму злочину. Суть захоплення заручників полягає у захопленні людей (нерідко це бувають діти та жінки) певними особами з метою примусити виконати певні вимоги іншими особами, з числа яких узяті заручники.

Терор – фізичне насильство аж до фізичного знищення.

Наркоманія (від грец. *narke* – заціпеніння та *mania* – безумство, захопленість) – залежність людини від прийому наркотиків, захворювання, яке виражається у тому, що життєдіяльність організму підтримується на певному рівні тільки за умови прийому наркотичної речовини і веде до глибокого насичення фізичних та психічних функцій. Різке припинення прийому наркотику викликає порушення багатьох функцій організму – абстиненцію.

Виникнення наркоманії пов'язане із ефектом ейфорії, стимулювання або приємно оглушливим ефектом наркотику. Розвиток наркоманії може настати як результат цікавості, експериментування, як наслідок прийому знеболюючих, снодійних засобів. Розповсюдженню наркоманії сприяє нездорове мікросоціальне середовище, відсутність у людини інтелектуальних та соціально- позитивних установок. У всі часи наркоманія переслідувалася.

Алкоголізм – хронічне захворювання, обумовлене систематичним вживанням спиртних напоїв. Виявляється фізична та психологічна залежність від алкоголю, психічна та соціальна деградація, патологія внутрішніх органів, обміну речовин, центральної та периферичної нервової системи. Нерідко виникають алкогольні психози.

Велика кількість нещасних випадків та аварій пов'язана із вживанням спиртних напоїв. Алкоголь справляє сильний вплив на нервову систему, психофізичні процеси навіть в тому випадку, якщо зовні поведінка людини не відрізняється від нормальної.

Алкоголь швидко всмоктується в кров і розноситься по всьому тілу. Приблизно через 5 хв після вживання він досягає головного мозку. Проникаючи усередину живих клітин, алкоголь уповільнює, послаблює і навіть зупиняє їх діяльність, порушує роботу органів і тканин. Особливо згубно діє алкоголь на нервові клітини. Він має всі ознаки наркотичної речовини. Особливо небезпечне вживання алкоголю людям, що виконують роботи, які вимагають уваги, зосередженості. Під впливом алкоголю період високої працездатності скорочується у 2-3 рази, відповідно збільшується період стомлення.

Дуже сильний вплив справляє сп'яніння на зменшення швидкості реакції руху. Вміст у крові більше 0,05 % алкоголю негативно позначається на психофізіологічному стані людини. Сп'яніння зменшує опірність організму дії небезпечних та шкідливих виробничих факторів. Доведено, що навіть у тверезому стані людина, яка зловживає алкоголем, більше наражається на небезпеку ніж та, що не п'є.

Паління – вдихання диму деяких рослинних продуктів, що тліють (тютюн, опіум та ін.). Паління тютюну – одна з найрозповсюдженіших шкідливих звичок (поширена в Європі, починаючи з XVI ст., у Росії з XVII ст.). Паління негативно впливає на здоров'я курця та людей, що його оточують, сприяє розвитку хвороб серця, судин, шлунку, легенів. Тютюновий дим містить канцерогенні речовини.

Наркотики – це речовини, які призводять до стану заціпеніння, отупіння, запаморочення. Поняття «наркотик» сьогодні охоплює широке коло речовин і рослин, а також продуктів, що з них отримали, які чинять наркотичну дію.

Під наркоманією розуміють не тільки стимулювання наркотичними засобами появи збудженого чи пригніченого стану центральної нервової системи, а й звикання організму до них, бажання їх приймати і за відсутності безпосередніх причин: болю, втоми, страху та інших станів. Головною причиною такої пристрасті є ефект ейфорії, який різною мірою притаманний усім наркотикам.

Найпоширеніші небезпеки – конфлікти, наркоманія, нікотинomanія та алкоголізм.

У більшості хворих виявляються особистісні зміни. При цьому більш ніж у 50 % випадків спостерігалися чіткі прикмети зниження пам'яті й інтелекту, а у 71 % хворих — помітне зниження морально-етичних якостей, деградація.

Ці найтипівіші наслідки наркоманії і визначають найбільшу соціальну небезпеку наркоманів. Крім того, якщо йдеться про медико-соціальні наслідки наркоманії, слід пам'ятати про високу ймовірність захворіти на СНІД, часті випадки смертельного наслідку не тільки у зв'язку з випадковим

передозуванням наркотиків, а й через самогубство і нещасні випадки в стані наркотичного сп'яніння.

Фізична і психічна залежність від нікотину розвивається значно швидше, ніж від алкоголю. Але на відміну від алкоголізму та наркоманії, нікотиноманія не призводить до деградації особистості. Це робить куріння цигарок заразною хворобою, яка руйнує здоров'я людини.

Алкоголь дуже негативно впливає на центральну нервову систему. Порушується розумова і фізична працездатність, посилюється втома, про що свідчить запис роботи м'язів. Алкоголь знижує працездатність на 16-17 %, при цьому втома настає швидше, ніж звичайно. Особливо різко знижується працездатність у осіб, професійна діяльність яких вимагає посиленої уваги і значного напруження. Відомо, що чим складніша робота, тим менша доза алкоголю стає причиною виробничого травматизму.

Алкоголь знижує швидкість рухової реакції. А. П. Лаптев зазначає, що у футболістів після випитої кружки пива швидкість складної рухової реакції знижується у середньому на 12-16%, точність реакції на рухомий об'єкт – на 17-21%, точність м'язових зусиль – на 14-19%.

Вважається, що алкоголь зігріває організм у холодну погоду. Дійсно, під дією алкоголю розширюються кровоносні судини шкіри, кров припливає до неї і людина відчуває тепло. Але, циркулюючи по розширених судинах, кров віддає у зовнішнє середовище велику кількість тепла, внаслідок чого температура тіла звичайно знижується на 1-2°C і організм швидче охолоджується.

Алкоголь порушує нормальну функцію головного мозку внаслідок отруєння (інтоксикації). Це порушення пояснюється тим, що спирт особливо інтенсивно накопичується в нервовій тканині. Тому в мозку його концентрація набагато більша, ніж у крові (рис. 6.1)

Після приймання навіть невеликих доз алкоголю знижується стійкість і інтенсивність уваги, сповільнюється її переключення; порушуються процеси мислення і пам'яті. Працівникові треба більше часу, щоб оцінити виробничу ситуацію і прийняти рішення, а це знижує його готовність до дії. Одночасно

знижується гострота зору, порушуються окомір і здатність розрізняти кольори (особливо погано сприймаються відтінки червоного кольору), звужується поле зору, збільшується час відновлення зору після засліплення, порушується координація рухів, їх точність, різко збільшується час реакції, маскується почуття втоми за наявності втоми і зниження працездатності.

Однак найнебезпечнішим є неадекватне ставлення п'яної людини до свого стану, оскільки алкоголь загальмовує центри кори головного мозку, які контролюють дії і вчинки. Вона переоцінює свої можливості і недооцінює складність виробничої ситуації. П'яний за кермом, верстатом чи на іншому робочому місці набагато небезпечніший, ніж хворий чи працівник у стані навіть вираженої втоми. Твереза людина розуміє, що її можливості обмежені, і намагається бути особливо уважною і обережною.

Збільшення часу реакції прямо залежить від кількості випитого алкоголю. Після приймання 75 г чистого алкоголю час загальної реакції людини збільшується в 2-2,5 рази, якщо випито 100 г – у 2-4 рази, 150 г - у 3-5 разів, 175 г у 6-9 разів.

Вплив алкоголю на організм людини і його працездатність визначається не тільки кількістю випитого алкоголю, а й багатьма іншими факторами. Якщо алкоголь вживати на порожній шлунок, він швидше всмоктується, і людина швидше п'яніє. Швидше й сильніше діє алкоголь на людей під час хвороби, при втомі, а також у стані збудження. Ступінь сп'яніння після приймання однієї і тієї самої дози залежить від індивідуальної сприйнятливості, віку, статі, маси тіла і ступеня звикання. Одна й та сама доза алкоголю у різних людей спричинюється до неоднакових порушень у перебігу фізіологічних і психічних процесів і по-різному впливає на їх працездатність і діяльність.

Важливо також знати час дії алкоголю на організм. Алкоголь усмоктується через 20-30 хв після вживання, але із збільшенням дози найбільший ступінь сп'яніння спостерігається через 1-1,5 год. Перші прикмети сп'яніння з'являються після прийняття 0,5 мг на 1 кг маси, тобто 30 г алкоголю для людини масою 60 кг. Після прийняття 80 г горілки чи 500 г пива алкоголь

діє протягом доби. Якщо людина ввечері випила, зранку її не можна вважати тверезою.

Наприклад, до соціальних відносяться усі протиправні (незаконні) форми насильства, вживання речовин, що порушують психічну та фізіологічну рівновагу людини (алкоголь, наркотики), паління, самовбивства, шахрайство, шарлатанство, здатні завдати шкоди здоров'ю людей.

6.2. Попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення

Однотименний Закон визначає основні принципи та напрями державної політики щодо попередження куріння тютюнових виробів, зниження рівня їх вживання серед населення, обмеження доступу до них дітей, охорони здоров'я населення від шкоди, що завдається їхньому здоров'ю внаслідок розвитку захворювань, інвалідності, а також смертності, спричинених курінням тютюнових виробів чи іншим способом їх вживання.

Основними завданнями цього Закону є:

- визначення правових і організаційних засад державної політики щодо попередження куріння тютюнових виробів серед дітей і молоді та зменшення вживання тютюнових виробів громадянами з метою зниження ризику розвитку захворювань, втрати працездатності та їхньої передчасної смертності внаслідок куріння тютюнових виробів чи інших способів їх вживання;
- визначення повноважень Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення;
- посилення державного контролю за безпечністю тютюнових виробів, що виробляються в Україні або ввозяться в Україну, та зменшення токсичності тютюнових виробів шляхом зниження вмісту нікотину, смоли, інших шкідливих для здоров'я людини речовин та інгредієнтів тютюнових виробів,

що входять до складу тютюнових виробів і виділяються з тютюновим димом під час їх куріння;

- удосконалення профілактичних, просвітницьких заходів, спрямованих на попередження та зменшення куріння тютюнових виробів чи інших способів їх вживання;
- сприяння лікуванню залежності від тютюну (нікотинової залежності), які бажають позбутися шкідливої звички курити тютюнові вироби чи іншим способом їх вживати, та пропаганді здорового способу життя;
- забезпечення захисту людини від шкідливого впливу тютюнового диму на робочих і в громадських місцях;
- створення економічних, інших умов, що сприятимуть обмеженню куріння тютюнових виробів чи інших способів їх вживання, охороні здоров'я населення, зниженню захворюваності та збільшенню тривалості життя людини;
- забезпечення інформування населення про ризики та шкідливі наслідки для здоров'я людини куріння тютюнових виробів чи інших способів їх вживання незалежно від віку людини і стану її здоров'я;
- встановлення засад відповідальності за порушення законодавства про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення.

Відповідно до завдань цього Закону державна політика щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення ґрунтується на таких принципах:

- законності;
- комплексності правових, економічних, медичних та інших заходів, спрямованих на охорону здоров'я населення шляхом попередження та зменшення вживання тютюнових виробів;
- поступовості та поетапності заходів, спрямованих на охорону здоров'я населення від впливу тютюнового диму, запобігання початку куріння тютюнових виробів чи інших способів їх вживання, насамперед серед дітей та молоді, та зменшення вживання тютюнових виробів;

- участі фізичних осіб, об'єднань громадян, діяльність яких не пов'язана з тютюновою промисловістю, у заходах щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення;

- індивідуального підходу і доступності лікувально-профілактичних заходів для кожної особи, яка бажає позбутися шкідливої звички курити тютюнові вироби чи іншим способом їх вживати;

- доступності інформації для населення про шкоду для здоров'я людини вживання тютюнових виробів, впливу тютюнового диму та перевагу здорового способу життя;

- пріоритетності політики у сфері охорони здоров'я у порівнянні з фінансовими, податковими та корпоративними інтересами суб'єктів господарювання, діяльність яких пов'язана з тютюновою промисловістю.

Основними напрямками державної політики щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення є:

- здійснення комплексу заходів для охорони здоров'я населення від шкідливого впливу тютюнового диму, попередження початку куріння тютюнових виробів, обмеження їх вживання, насамперед серед дітей та молоді;

- покращання інформування населення про ризики і шкідливі наслідки для здоров'я людини куріння тютюнових виробів чи інших способів їх вживання, а також шкідливого впливу тютюнового диму;

- забезпечення доступності надання профілактичної, діагностичної та лікувальної допомоги, ефективного медикаментозного забезпечення всім особам, які курять тютюнові вироби чи іншим способом їх вживають і бажають позбутися цієї шкідливої звички, шляхом створення загальнодержавних програм щодо профілактики, діагностики та лікування залежності від тютюну (нікотинової залежності);

- зміцнення матеріально-технічної бази закладів охорони здоров'я для забезпечення реалізації комплексу заходів щодо відновлення та зміцнення здоров'я населення, пропаганди здорового способу життя;

- удосконалення гігієнічної регламентації тютюнових виробів та методик визначення відповідності вмісту смоли та нікотину, інших шкідливих речовин, що містяться в тютюнових виробах та виділяються з тютюновим димом під час їх куріння, встановленим законом показникам з урахуванням вимог міжнародного законодавства;

- забезпечення дотримання суб'єктами господарювання відповідних стандартів, норм і правил під час виробництва та реалізації тютюнових виробів;

- розвиток наукових досліджень щодо попередження вживання тютюнових виробів та лікування залежності від тютюну (нікотинової залежності);

- сприяння засобам масової інформації у підтримці заходів впровадження державної політики у сфері боротьби з курінням тютюнових виробів чи іншим способом їх вживання.

Реалізація (продаж) тютюнових виробів, предметів, пов'язаних з їх вживанням, особам, які не досягли 18 років, а також реалізація (продаж) тютюнових виробів в упаковках, що містять менше ніж 20 сигарет або цигарок, чи поштучно (крім сигар) забороняються.

РОЗДІЛ VII. ЕКОЛОГІЯ

7.1. Екологічна безпека та державний контроль у галузі охорони довкілля

Екологічна безпека – це такий стан довкілля, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. Вона гарантується громадянам України шляхом здійснення широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів.

При проектуванні, розміщенні, будівництві, введенні в дію нових і реконструкції діючих підприємств, споруд та інших об'єктів, удосконаленні існуючих і впровадженні нових технологічних процесів та устаткування, а також в процесі експлуатації цих об'єктів забезпечується екологічна безпека людей, раціональне використання природних ресурсів, додержання нормативів шкідливих впливів на довкілля. При цьому повинні передбачатися вловлювання, утилізація, знешкодження шкідливих речовин і відходів або повна їх ліквідація, виконання інших вимог щодо охорони довкілля і здоров'я людей.

Підприємства, установи і організації, діяльність яких пов'язана з шкідливим впливом на довкілля, незалежно від часу введення їх у дію повинні бути обладнані спорудами, устаткуванням і пристроями для очищення викидів і скидів або їх знешкодження, зменшення впливу шкідливих факторів, а також приладами контролю за кількістю і складом забруднюючих речовин та за характеристиками шкідливих факторів. Проекти господарської та іншої діяльності повинні мати матеріали оцінки її впливу на довкілля і здоров'я людей. Оцінка здійснюється з урахуванням вимог законодавства про охорону довкілля, екологічної ємності певної території, стану довкілля в місці, де планується розміщення об'єктів, екологічних прогнозів, перспектив соціально-

економічного розвитку регіону, потужності та видів сукупного впливу шкідливих факторів та об'єктів на довкілля.

Підприємства, установи та організації, які розміщують, проектують, будують, реконструюють, технічно переозброюють, вводять в дію підприємства, споруди та інші об'єкти, а також проводять дослідну діяльність, що за їх оцінкою може негативно вплинути на стан довкілля, подають Мінекоресурсів та його органам на місцях спеціальну заяву про це. Забороняється введення в дію підприємств, споруд та інших об'єктів, на яких не забезпечено в повному обсязі додержання всіх екологічних вимог і виконання заходів, передбачених у проектах на будівництво та реконструкцію (розширення та технічне переоснащення). Підприємства, установи, організації та громадяни зобов'язані додержувати правил транспортування, зберігання і застосування засобів захисту рослин, стимуляторів їх росту, мінеральних добрив, нафти і нафтопродуктів, токсичних хімічних речовин та інших препаратів, з тим щоб не допустити забруднення ними або їх складовими довкілля і продуктів харчування.

Екологічні вимоги при виробництві, зберіганні, транспортуванні, використанні, знешкодженні, захороненні токсичних та інших небезпечних для довкілля і здоров'я людей речовин, віднесення хімічних речовин до категорії токсичних та їх класифікація за ступенем небезпечності визначаються нормативними документами на підставі висновку державної екологічної експертизи і погоджуються МОЗ і Мінекоресурсів. Перелік засобів захисту рослин, стимуляторів їх росту, мінеральних добрив та інших речовин і препаратів, застосування яких дозволяється в народному господарстві, а також способи, умови їх застосування затверджуються МОЗ і Мінекоресурсів.

Підприємства, установи, організації зобов'язані забезпечувати екологічно безпечне виробництво, зберігання, транспортування, використання, знищення, знешкодження і захоронення мікроорганізмів, інших біологічно активних речовин та предметів біотехнології, а також інтродукцію, акліматизацію та реакліматизацію тварин і рослин, розробляти та здійснювати заходи щодо

запобігання та ліквідації наслідків шкідливого впливу біологічних факторів на довкілля та здоров'я людини.

Підприємства, установи та організації, що здійснюють господарську чи іншу діяльність, пов'язану з використанням радіоактивних речовин у різних формах і з будь-якою метою, зобов'язані забезпечувати екологічну безпеку цієї діяльності, що виключала б можливість радіоактивного забруднення довкілля та негативного впливу на здоров'я людей у процесі видобутку, збагачення, транспортування, переробки, використання та захоронення радіоактивних речовин.

Суб'єкти права власності на відходи повинні вживати ефективних заходів для зменшення обсягів утворення відходів, а також для їх утилізації, знешкодження або розміщення. Розміщення відходів дозволяється лише за наявності спеціального дозволу на визначених місцевими радами територіях у межах установлених лімітів з додержанням санітарних і екологічних норм способом, що забезпечує можливість їх подальшого використання як вторинної сировини і безпеку для довкілля та здоров'я людей.

Виробництво і експлуатація транспортних та інших пересувних засобів та установок, у викидах та скидах яких вміст забруднюючих речовин перевищує встановлені нормативи, не допускається. Керівники транспортних організацій та власники транспортних засобів несуть відповідальність за додержання нормативів гранично допустимих викидів та скидів (ГДВС) забруднюючих речовин і гранично допустимих рівнів (ГДР) фізичних впливів на довкілля, встановлених для відповідного типу транспорту.

При проведенні фундаментальних та прикладних наукових, науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт обов'язково повинні враховуватися вимоги охорони довкілля, раціонального використання і відтворення природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. Забороняється впровадження відкриттів, винаходів, застосування нової техніки, імпортного устаткування, технологій і систем, якщо вони не відповідають вимогам екологічної безпеки. У разі порушення встановлених вимог така

діяльність припиняється уповноваженими на те державними органами, а винні особи притягуються до відповідальності.

Завдання контролю у галузі охорони довкілля полягають у забезпеченні додержання вимог законодавства про охорону довкілля всіма державними органами, підприємствами, установами та організаціями, незалежно від форм власності і підпорядкування, а також громадянами. Контроль у галузі охорони атмосферного повітря спрямовується на забезпечення додержання вимог законодавства про охорону і використання атмосферного повітря всіма державними органами, а також підприємствами, установами, організаціями та громадянами.

Державний контроль у галузі охорони довкілля здійснюється Радами та їх виконавчими і розпорядчими органами, Мінекоресурсів, його органами на місцях та іншими спеціально уповноваженими державними органами. Державному контролю підлягають використання і охорона земель, надр, поверхневих і підземних вод, атмосферного повітря, лісів та іншої рослинності, тваринного світу, морського середовища та природних ресурсів територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони країни, природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні, стан довкілля. Порядок здійснення державного контролю за охороною довкілля та використанням природних ресурсів визначається чинним законодавством.

Державний контроль у галузі охорони, використання та відтворення рослинного світу здійснюється КМУ, Мінекоресурсів і його органами на місцях, місцевими державними адміністраціями, іншими спеціально уповноваженими на це органами виконавчої влади відповідно до чинного законодавства.

Громадські інспектори охорони довкілля: беруть участь у проведенні спільно з працівниками органів державного контролю рейдів та перевірок додержання підприємствами, установами, організаціями та громадянами законодавства про охорону довкілля, додержання норм екологічної безпеки та використання природних ресурсів; проводять перевірки і складають протоколи

про порушення законодавства про охорону довкілля і подають їх органам державного контролю в галузі охорони довкілля та правоохоронним органам для притягнення винних до відповідальності; подають допомогу органам державного контролю в галузі охорони довкілля в діяльності по запобіганню екологічним правопорушенням.

Виробничий контроль за охороною атмосферного повітря здійснюється підприємствами, установами, організаціями, іншими органами в процесі їх господарської та іншої діяльності, якщо вона шкідливо впливає або може вплинути на стан атмосферного повітря. Підприємства, установи, організації та інші органи зобов'язані здійснювати контроль за проектуванням, будівництвом і експлуатацією споруд, устаткування та апаратури для очищення викидів у атмосферне повітря від забруднюючих речовин і зниження шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів, оснащенням їх приладами, необхідними для постійного нагляду за ефективністю очищення, додержанням нормативів викидів забруднюючих речовин і рівнів шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів та додержанням інших вимог законодавства у галузі охорони атмосферного повітря.

Нагляд за додержанням законодавства про охорону довкілля здійснює Генеральний прокурор України та підпорядковані йому органи прокуратури. При здійсненні нагляду органи прокуратури застосовують надані їм законодавством України права, включаючи звернення до судів або арбітражних судів з позовами про відшкодування шкоди, заподіяної в результаті порушення законодавства про охорону довкілля, та про припинення екологічно небезпечної діяльності. В разі необхідності у складі органів Прокуратури України можуть створюватися спеціалізовані екологічні підрозділи.

Зонами підвищеної екологічної небезпеки оголошуються території, де внаслідок діяльності людини або руйнівного впливу стихійних сил природи в навколишньому природному середовищі на тривалий час виникли негативні зміни, що ставлять під загрозу здоров'я людини, збереження природних об'єктів і обмежують ведення господарської діяльності. Класифікація цих зон,

їх статус та правові наслідки, що впливають з факту віднесення територій до встановлених категорій, в т. ч. щодо компенсацій і пільг громадянам, які проживають чи перебувають тимчасово в їх межах, визначаються чинним законодавством.

При проектуванні та експлуатації господарських та інших об'єктів, діяльність яких може шкідливо впливати на довкілля, розробляються і здійснюються заходи щодо запобігання аваріям, а також ліквідації їх шкідливих екологічних наслідків.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Аналізуючи теоретичні аспекти, гендерну ідентичність визначено як процес переживання власної відповідності соціокультурним ролям, прийнятим в суспільстві, тобто спектру норм і усталених поглядів на поведінку чоловіків і жінок.

З'ясовано, що основними ознаками гендерної ідентичності є наслідування соціального досвіду та його відображення під впливом різних чинників: біологічних, соціальних, культурних.

Визначено, що саме юнацький вік як період дорослішання є сенситивним для розвитку гендерної ідентичності, усвідомленнями юнаками і дівчатами своєї статевої приналежності та презентування її в стосунках з протилежною статтю.

Розглянуто характеристики гендерної ідентичності, а саме: 1) маскулінність як прояв раціональності, сили особистості, лідерства, здатність до досягнень, впевненість, 2) фемінності, як характеристики, яка включає емоційність, м'якість, турботливість, інтуїтивність, емаптівність, 3) андрогінності – якості, яка поєднує характеристики фемінності і маскулінності.

Розглянуто роль стереотипів в гендерній соціалізації, які нав'язують нормативи поведінки минулого і не спрямовані в майбутнє.

Емпірично виявлений оптимальний і неоптимальний рівні гендерної ідентичності в ранньому юнацькому віці. Оптимальна гендерна ідентичність юнаків характеризується адекватною самооцінкою маскулінних, професійних та соціальних ролей, середнім рівнем авторитарності, егоїстичності, підозрливості, автономності, потребою у пізнанні та орієнтацією в часі, креативністю. Для дівчат оптимальним рівнем гендерної ідентичності є прояв самооцінки, прийняття фемінної складової, емоційності, чутливості, доброзичливості, альтруїстичності, спонтанності, аутосимпатії, саморозуміння, контактності, гнучкості в спілкуванні.

Щодо найбажанішого рівня гендерної ідентичності, то визнається андрогінний тип, який свідчить про гнучке використання ремінних і маскулінних якостей в залежності від умов життєдіяльності особистості.

Неоптимальні рівні гендерної ідентичності у дівчат проявляються через неадекватну самооцінку, зорієнтованість в більшості на професійні та соціальні ролі, авторитарність, домінантність, контроль, автономність, а у хлопців – через високий рівень аутосимпатії, емоційність, сенситивність, альтруїстичність, надмірна контактність.

Такі результати свідчать про те, що дівчата з неповних сімей частіше мають високу самооцінку, ніж хлопці, а останні частіше володіють заниженою самооцінкою. Припускаємо, що у дівчат процеси самоусвідомлення і рефлексії відбуваються дещо інтенсивніше і раніше у зв'язку із раднішим дозріванням, окрім того ще однією причиною є те, що у неповних сім'ях діти частіше залишаються з матір'ю. Тому дівчата мають можливість наслідувати свою матір, навчатися соціальній взаємодії відповідно до статі, а от хлопці не мають об'єкта для наслідування та перебирання на себе поведінкових атрибутів, тобто немає взірця, який би допоміг їм належно розвивати свою гендерну ідентифікацію. Оскільки матері, володіючи часто яскравими фемінними якостями, навчають і виховують хлопців в дуже дбайливому дусі, залучають до жіночої роботи, підтримують емоційні стосунки і розвивають тим самим сентиментальність, добросердечність, чутливість тощо. Тому у нашому дослідженні виявлені такі хлопці, які мають фемінні якості.

Узгодження результатів методик дозволило підрахувати, що підвищений показник фемінності зустрічається у 19,8% юнаків. Таким хлопцям важко взаємодіяти з ровесниками, їх часто ображають, насміхаються, вони часто бувають замкнуті, не мають друзів, часто займаються художньою самодіяльністю, працюють у сфері послуг, тобто спрацьовує позитивна компенсаторна функція. Тобто відсутність у сім'ї джерела статевої ідентифікації негативно впливає на процес соціокультурної ідентифікації.

Для юнаків з підвищеним рівнем фемінності характерні наступні прояви: сентиментальність, м'якість, поступливість у стосунках, доброзичливість, залежність від соціального оточення, слабкість протистояти обставинам, звертають увагу на дрібниці, важко переживають образи, є сенситивними до будь-яких впливів, хвилюються з найменшого приводу, зазнають утисків від однокласників, швидко ображаються, часто бувають у ролі «цап відбувайло».

Досліджено, що існують бар'єри щодо формування гендерної ідентичності у 14,9% дівчат з яскраво вираженими маскулініними якостями: У роботі такі прояви пояснені соціальним розвитком, переходом до егалітарного суспільства, доступом до різних сфер науки і практики, іт-сфери, комп'ютерних технологій, компенсаторною функцією при відсутності одного з батьків, збідненим спілкуванням з батьком своєї статі, перешкодами в особистісному становленні та самовизначенні.

Більшість досліджуваних юнаків і дівчат мають оптимальні показники гендерної ідентичності, а саме 77%. Проте виявлено решта – 23%, у яких є зустрічаються бар'єри з формуванням гендерної ідентичності. Такий показник обумовлений з високими проявами маскуліності у дівчат та фемінності у хлопців. У дівчат детермінантами неоптимального рівня розвитку гендерної ідентичності є високий рівень авторитарності, егоїстичності, підозрливості, агресивності, автономії, орієнтації в часі, а хлопців – підлеглисть, залежність, сенситивність, емоційність.

З'ясовано, що причинами проблем з формування гендерної ідентичності є відсутність об'єкта наслідування, поведінкова компенсація відсутності одного із батьків, недостатній рівень взаємодії з представниками своєї статі, утруднене спілкування, особистісні якості.

З метою вирішення проблем формування соціокультурної ідентичності нами запропонована програма розвитку та корекції гендерної ідентичності дівчат та юнаків, яка включала теоретично-навчальний, діагностично-інформаційний, практично-прикладний та особистісно-орієнтований етапи.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Авер'янова Г.М. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства / Г. М. Авер'янова, Н. М. Дембицька, В.В. Москаленко. – К. : «ППП», 2005. – 307 с.
2. Абрамова Г.С. Возрастная психология : учебник / Г. С. Абрамова. – М.: Академический проект, 2001. – 704 с.
3. Абульханова К.А. Детство. Юность. Молодость / К.А. Абульханова, А.Н. Славская. – М.: МПСИ, 2010. – 369 с.
4. Агафонова Е.Б. Особенности образа будущего у подростков из неполных семей различного типа : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Е.Б. Агафонова. – Владивосток, 2004. – 152 с.
5. Алексеева А.В. Психологічна стаття як чинник становлення особистісної ідентичності у юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук / А.В. Алексеева. – К., 2006. – 19 с.
6. Алешина Ю.Е. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины / Ю.Е. Алешина, А. С. Волович // Вопросы психологии. – 1991. – № 4. – С. 74–82.
7. Андреева Т.В. Семейная психология / Т.В. Андреева. – СПб. : Питер, 2004. – 386 с.
8. Батьків не обирають : проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні / за ред. Ю.М. Якубової. – К. : АЛД, 2007. – 168 с.
9. Бем С. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / С.Л. Бем. – М. : РОССПЭН, 2004. – 336 с.
10. Бендас Т. В. Гендерная психология : учеб. пособ. / Т. В. Бендас. – СПб. : Питер, 2008. – 431 с.
11. Божович Л.И. Особенности самосознания у старшеклассников / Л.И. Божович // Вопросы психологии. – 1987. – №1. – С. 18–25.
12. Боровцова М. С. Статеворольовий опитувальник С. Бем (BSRI): можливості використання в умовах сучасності / М. С. Боровцова // Актуальні

проблеми практичної психології : матеріали Всеукраїнського науково–практичного семінару. – Глухів : РВВ ГНПУ ім. О.Довженка, 2012. – С. 5–7.

13. Варга А.Н. Идентификация с родителями и формирование психологического пола (Критический подход к решению проблемы) / А.Н. Варга // Семья и формирование личности : сб. научн. трудов / под ред. А.А. Бодалева. – М. : Педагогика, 1981. – С. 32–38.

14. Василькова Ю. Быть мужчиной. Быть женщиной. Тренинг полоролевой идентичности подростков / Ю.В. Василькова. – СПб. : Речь, 2010. – 126 с.

15. Вассерман Л.И. Родители глазами подростка : психологическая диагностика в педагогической практике / Л.И. Вассерман. – СПб. : Речь, 2004. – 256 с.

16. Введение в гендерное исследование : учеб. пособ. / под ред. И.А. Жеребкиной. – СПб. : Алетейя, 2001. – Ч. 1. – 708 с.

17. Вейнингер О. Пол и характер / О. Вейнингер. – М. : Латард, 2003. – 358 с.

18. Виштеюнас Г.В. Формування особистості сучасного підлітка / Г.В. Виштеюнас // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – №4. – С. 21–22.

19. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З. В. Огороднійчук. – К. : Просвіта, 2001. – 416с

20. Волкова Е. М. Трудные дети и трудные родители / Е.М. Волкова // Психология. – 2011. – №8. – С. 16–18.

21. Вихор С.Т. Гендерне виховання учнів старшого підліткового та раннього юнацького віку : дис. ... канд. пед. наук / С. Т. Вихор. – Тернопіль, 2006. – 264 с.

22. Галустьян Ю. М. Деякі аспекти гендерної ідентифікації та соціалізації особистості / Ю. М. Галустьян, В. П. Новицька // Український соціум. – 2004. – № 1 (3). – С. 7–134.

23. Говорун Т. Стать та сексуальність : психологічний ракурс : навч. посібник / Т. Говорун, О. Кікінеджи. – Тернопіль : Богдан, 1999. – 384 с.
24. Горбач–Кудря И.А. Исследование полоролевой идентичности в юношеском возрасте / И.А. Горбач–Кудря. – К. : КНУ, 2004. – 84 с.
25. Городнова Н. Гендерний розвиток особистості / Н. М. Городнова. – К. : Шкільний світ, 2008. – 128 с.
26. Городнова Н.М. Психокорекція статевої ролі і ідентифікації старшокласників / Н.М. Городнова // Наука і освіта. – 2004. – №3. – С. 36-39.
27. Гендерна компетентність особистості : теорія, діагностика, розвиток : посібник / уклад. А.Б. Мудрик. – Луцьк, 2014. – 204 с.
28. Гусак Н.І. Інноваційні форми і методи орієнтації старшокласників на створення повноцінної сім'ї / Н.І. Гусак // Наукові записки. Вип. ІХ. – Х. : Основа, 2012. – С. 89–98.
29. Данильченко Д.В. Психологія статі : навчальний посібник / Д.В. Данильченко. – Ніжин : НДПУ, 2006. – 208 с.
30. Дементьева И.Ф. Негативные факторы воспитания детей в неполной семье / И.Ф. Дементьева // Социологические исследования. – 2001. – №11. – С. 14–18.
31. Демидова Т.А. Психологические особенности формирования представлений о будущей семье у юношей и девушек / Т.А. Демидова // Психологія : збірник наукових праць. – Вип. 18. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2011. – С.150–153.
32. Докторович М.О. Неповна сім'я як причина девіантної поведінки підлітків / М.О. Докторович // Стратегія соціально–психологічного та медико–біологічного забезпечення життєдіяльності людини : матеріали всеукраїнської науково–практичної конференції. – Миколаїв, 2005. – С. 188–193.
33. Долинська Л.В. Підготовка молоді до сімейного життя (Соціально–психологічний тренінг) / Долинська Л.В., Демидова Т.А. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. – 73 с.
34. Драгунова Т. Психологические особенности подростка / Т. Драгунова.

– М. : Просвещение, 1989. – 213 с.

35. Ерніязова В. Стиль сімейного виховання і майбутнє дитини / В. Ерніязова // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – № 3. – С. 224–228.

36. Журбин В.И. Понятие психологической защиты в концепциях З. Фрейда и К. Роджерса // Вопросы психологии. – 1990. – №4. – С. 18–23.

37. Захарченко В.Г. Соціально-психологічні особливості готовності молоді до подружнього життя / В. Г. Захарченко // Український соціум. – 2010. – №1 (3). – С. 14-23.

38. Зайцев Г.К. Мотивация, сексуальность, половое воспитание человека / Г.К. Зайцев // Школа. – 2003. – №2. – С. 35–37.

39. Зверева О. Л. Семейная педагогика и домашнее воспитание : пособие / О.Л. Зверева. – М. : Академия, 2003. – 160 с.

40. Зелінська Т. Маскулінність та батьківська амбівалентність / Т. Зелінська // Психологія і суспільство. – 2003. – № 1. – С. 90–102.

41. Иванова Н.Л. Структура социальной идентичности : проблема анализа / Н.Л. Иванова // Психологический журнал. – 2004. – №1. – С. 52–60.

42. Ижванова Е. М. Развитие полоролевой идентичности в юношеском и зрелом возрасте : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Е. М. Ижванова. – М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 2004. – 21 с.

43. Ильин Е.Н. Дифференциальная психология мужчины и женщины / Е.Н. Ильин. – СПб. : Питер, 2002. – 544 с.

44. Исаев Д.Н. Половое воспитание детей : Медико–психологические аспекты / Д. Н. Исаев, В. Е. Каган. – СПб. : Медицина, 1998. – 160 с.

45. Иванов Д.І. Психологічний аналіз системи дитячо–батьківських відносин в парадигмі глибинної психології : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Д.І. Иванов. – Одеса, 2005. – 20 с.

46. Иванцова А. К. Про роботу с проблемными семьями / А.К. Иванцова // Воспитание школьника. – 2013. – №10. – С. 18 – 20

47. Каган В.Е. Семейные и полоролевые установки у подростков / В.Е.

Каган // Вопросы психологии. – 1987. – №2. – С. 54–61.

48. Калина О. Г. Роль отца в психическом развитии ребенка / О. Г. Калина, Б. Холмогорова. – М. : Форум, 2011. – 112 с.

49. Келли Г. Основы современной сексологии / Г. Келли. – СПб. : Питер, 2000. – 896 с.

50. Кікінежді О.М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості : монографія / О.М. Кікінежді. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – 400 с.

51. Клецина И.С. Гендерная социализация : учеб. пособие / И.С. Клецина. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 1998. – 240 с.

52. Клецина И.С. От психологии пола – к гендерным исследованиям / И.С. Клецина // Вопросы психологии. – 2008. – № 1. – С. 61–78.

53. Ключева Н.В. Психолог и семья : диагностика, консультации, тренинг / Н.В. Ключева. – Ярославль : Академия развития, 2002. – 160 с.

54. Ковалев А.Г. Психология семейного воспитания / А.Г. Ковалев. – Минск : Народная освіта, 1998. – 264 с.

55. Ковалев Г.В. Социальная психология семейных отношений / Г.В. Ковалев. – СПб. : СПбГУ, 1998. – 286 с.

56. Козлов А.В. Особенности полоролевой идентичности юношей с разными уровнями удовлетворенности отношениями с отцом / А.В. Козлов // Наук. студії із соц. та політ. психології : зб. ст. – К. : Ін-т соц. та політ. психології АПН України, 2007. – Вип. 17(20). – С. 77–82.

57. Кон И.С. Подростковая сексуальность на пороге XXI века. Социально–психологический анализ / И.С.Кон. – Дубна : Феникс, 2001. – 208 с.

58. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 254 с.

59. Кон И. С. Вступ до сексології / И.С. Кон. – К. : Либідь, 1991. – 304 с.

60. Кочарян А. С. Личность и половая роль : Симптомокомплекс маскулинности / феминности в норме и патологии / А. С. Кочарян. – Х.: Основа, 1996. – 127 с.

61. Кошлань И. Специфика стилей воспитания в семьях детей с разными типами эмоциональности / И. Кошлань // Наука і освіта. – 2006. – №5. – С.43–46.
62. Кравець В.П. Гендерна педагогіка : навч. посібник / В.П. Кравець. – Тернопіль : Джура, 2003. – 416 с.
63. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2003. – 748 с.
64. Кулагина И.Ю. Возрастная психология : учебник / Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. – М. : Творческий центр, 2001. – 464 с.
65. Кустова О.Л. Исследование гендерных стереотипов методом личностного семантического дифференциала / О.Л. Кустова // Практикум по гендерной психологии / под ред. И.С. Клёциной. – СПб. : Питер, 2003. – С. 229–240.
66. Малкина-Пых И.Г. Гендерная терапия: Справочник практического психолога / И.Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2006. – 379 с.
67. Мид М. Мужское и женское. Исследование полового вопроса в меняющемся мире / М. Мид. – М. : РОССПЭН, 2004. – 412 с.
68. Москаленко В.В. Особливості структури гендерних образів в уявленнях підлітків / В.В. Москаленко, В.Г. Романова // Психологія : збірник наукових праць НПУ імені М. Драгоманова. – Вип. 14. – К. : НПУ, 2001. – С. 138–153.
69. Мухина В.С. Возрастная психология / В.С. Мухина. – М. : Академия, 1999. – 456 с.
70. Нугаева О.Г. Определение понятия «нарушения гендерной идентификации» / О.Г. Нугаева // Совершенствование коррекционно–развивающей работы с детьми в специальных учреждениях / под ред. В.В. Коркунова. – Екатеринбург, 2002. – С. 23–31.
71. Нусхаева Б. Особенности социализации детей в неполной семье / Б. Нусхаева // Социальная педагогика. – М. : Нар. образование, 2005. – № 2. – С. 63–66.

72. Обозов Н. Н. Мужчина + женщина = ? / Н.Н. Обозов. – СПб. : Союз, 1995. – 188 с.
73. Обозов Н.Н. Возрастная психология : юность и зрелость / Н.Н. Обозов. – СПб. : СаиВеда, 2000. – 135 с.
74. Олифиревич Н.И. Психология семейных кризисов : учебное пособие / Н.И.Олифиревич. – СПб. : Речь, 2006. – 360 с.
75. Основы теорії гендеру : навч. посіб. / відпов. М.М. Скорик. – К. : К.І.С., 2004. – 536 с.
76. Петровский В.А. Отчуждение как феномен детско–родительских отношений / В.А. Петровский, М.В. Полевая // Вопросы психологии. – 2011. – №1. – С. 19–26.
77. Пиз А. Язык взаимоотношений «мужчина женщина» / Пиз А., Пиз Б. – М. : ЭКСМО–Пресс, 2000. – 238 с.
78. Практикум по гендерной психологии / под ред. И.С. Клециной. – СПб. : Речь, 2003. – 166 с.
79. Психоанализ детской сексуальности / З. Фрейд, К. Абрахам, К. Г. Юнг и др. – СПб. : Союз, 1997. – 223 с.
80. Психология подростка. Полное руководство / под ред. А. А. Реана. – СПб. : Прайм – ЕВРОЗНАК, 2008. – 504 с.
81. Ратанова Т.А. Психодиагностические методы изучения личности : учеб. пособ. / Ратанова Т.А., Шляхта Н.Ф. – М. : Флинта, 2005. – 234 с.
82. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты / Д.Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ–М, 2002. – 672 с.
83. Ратанова Т.А. Психодиагностические методы изучения личности : учеб. пособ. / Ратанова Т.А., Шляхта Н.Ф. – М. : Флинта, 2005. – 234 с.
84. Репина Т. А. Проблема полоролевой социализации детей / Т.А. Репина. – М. : МПСИ, 2004. – 288 с.
85. Репина Т.А. Анализ теорий полоролевой социализации в современной западной психологии / Т.А. Репина // Вопросы психологии. – 2007. – №4. – С.47–52.

86. Романова В.Г. Особливості статеворольових стереотипів страшокласників / В.Г. Романова // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 8. – С. 39–43.
87. Савчин М.В. Вікова психологія / Л.В. Василенко. – К. : Академвидав, 2006. – 360 с.
88. Смирнова Е. О. Структура и динамика родительских отношений / Смирнова Е. О., Быкова М. В. // Вопросы психологии. – 2009. – №6. – С. 3–14.
89. Семиченко В.А. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: навч. посіб. / Семиченко В.А., Заслуженюк В.С. – К. : Веселка, 1998. – 214 с.
90. Столин В.В. Опросник самоотношения / Столин В.В., Пантилеев С.Р. // Практикум по психодиагностике : психодиагност. матер. – М., 1988. – С. 123–130.
91. Столярчук Л.И. Полоролевая социализация школьников: теория и практика воспитания : монография / Л.И. Столярчук. – Волгоград : Перемена, 1999. – 275 с.
92. Толстокорова А. Гендерні проблеми спілкування старшокласників / А. Толстокорова // Психолог. – 2012. – № 34. – С. 8–10.
93. Туманова Е. Образ отца и образ себя у подростков (возрастные и гендерные особенности) / Е. В. Туманова, Е. В. Филиппова // Психолог. наука и образование. – 2007. – № 2. – С. 16–24.
95. Федоришин Г.М. Психологія становлення особистості у батьківській сім'ї / Г.М. Федоришин. – Івано–Франківськ : Плай, 2006. – 174 с.
95. Фурман А.В. Основи гендерної рівності / А.В. Фурман, Т.Л. Надвичина. – Тернопіль : Економічна думка, 2006. – 168 с.
96. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений : курс лекций / Л.Б. Шнейдер. – М. : ЭКСМО–Пресс, 2000. – 388 с.
97. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 341 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Статеворольовий опитувальник С. Бем

Інструкція: оцініть наявність (або відсутність) у себе названих нижче якостей. Можна відповідати тільки «Та чи ні».

1. Віра в себе.
2. Уміння поступатися.
3. Здатність допомогти.
4. Схильність захищати свої погляди.
5. Життєрадісність.
6. Похмурість.
7. Незалежність.
8. Соромливість.
9. Сумлінність.
10. Атлетичність.
11. Ніжність.
12. Театральність.
13. Напористість.
14. Ласий на лестощі.
15. Удачливість.
16. Сильна особа.
17. Відданість.
18. Непередбачуваність.
19. Сила.
20. Жіночність.
21. Надійність.
22. Аналітична.
23. Уміння співчувати.
24. Ревнивість.
25. Здібність до лідерства.
26. Турбота про людей.
27. Прямота, правдивість.
28. Схильність до ризику.
29. Розуміння інших.
30. Скритність.
31. Швидкість в ухваленні рішень.
32. Співчуття.
33. Щирість.
34. Самодостатність.
35. Здатність утішити.

36. Пихатість.
37. Владність.
38. Тихий голос.
39. Привабливість.
40. Мужність.
41. Тепло, щирість.
42. Урочистість, важливість.
43. Власна позиція.
44. М'якість.
45. Уміння дружити.
46. Агресивність.
47. Довірливість.
48. Малорезультативність.
49. Схильність вести за собою.
50. Інфантильність.
51. Адаптивність.
52. Індивідуалізм.
53. Нелюбов лайок.
54. Несистематичність.
55. Дух змагання.
56. Любов до дітей.
57. Тактовність.
58. Амбітність, честолюбство.
59. Спокій.
60. Традиційність, схильність умовностям.

Обробка опитувальника С. Бем

Ключ

Маскуліність (відповідь «так»): 1, 4, 7, 10, 13, 16, 19, 22, 25, 28, 31, 34, 37, 40, 43, 46, 49, 52, 55, 58.

Фемінінність (відповідь «так»): 2, 5, 8, 11, 14, 17, 20, 23, 26, 29, 32, 35, 38, 41, 44, 47, 50, 53, 56, 59.

За кожен збіг з ключем нараховується 1 бал. Потім визначається показник фемінінності (F) і маскуліності (M) відповідно до формули:

$F = (\text{сума балів по фемінінності}): 20$

$M = (\text{сума балів по маскуліності}): 20$

Основний індекс IS визначається як

$IS = (F - M) * 2,322.$

Якщо величина індексу полягає в межах від -1 до +1, то робиться висновок про андрогінність. Якщо індекс менший -1, то робиться висновок про маскулінність, якщо індекс більший +1 – про фемінність, у разі, коли індекс більший +2,025 говорять про яскраво виражену фемінність, а якщо індекс менший – 2,025 говорять про яскраво виражену маскулінність.

МЕТОДИКА ДІАГНОСТИКИ МІЖСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ ЛІРІ

Опис методики

Дана методика розроблена Т. Лірі (1954р.) і призначена для дослідження уявлень суб'єкта про себе і ідеальним "Я", а також для вивчення взаємовідносин в малих групах. За допомогою цієї методики виявляється переважаючий тип відносин до людей в самооцінці та взаємооцінці. При цьому виділяються два фактори: "домінування-підпорядкування" і "дружелюбність-агресивність (ворожість)". Саме ці чинники визначають загальне враження про людину в процесах міжособистісного сприйняття.

Залежно від відповідних показників виділяються ряд орієнтацій - типів ставлення до оточуючих. Робляться висновки про вираженість типу, про ступінь адаптованості поведінки - ступеня відповідності (невідповідності) між цілями і досягаються в процесі діяльності результатами. Дуже велика неадаптивність поведінки (при поданні результатів виділяється червоним кольором) може свідчити про невротичні відхилення, дисгармонію в сфері прийняття рішень або бути результатом яких-небудь екстремальних ситуацій.

Методика може використовуватися як для самооцінки, так і для оцінки спостережуваного поведінки людей ("з боку"). В останньому випадку випробуваний відповідає на питання як би за іншу людину, ґрунтуючись на своєму поданні про нього. Підсумовуючи результати такого тестування різних членів групи (наприклад, трудового колективу) можна скласти узагальнений "представницький" портрет будь-якого її члена, наприклад, лідера. І робити висновки про ставлення до неї інших членів групи.

Теоретичні основи

Методика створена Т. Лірі, Г. Лефоржем, Р. Сазек в 1954 р. і призначена для дослідження уявлень суб'єкта про себе і про своє ідеальне "Я", а також для вивчення взаємин у малих групах. За допомогою даної методики виявляється переважаючий тип відносин до людей в самооцінці та взаємооцінці.

При дослідженні міжособистісних відносин найчастіше виділяються два чинники: домінування-підпорядкування і дружелюбність-агресивність. Саме ці чинники визначають загальне враження про людину в процесах міжособистісного сприйняття. Вони названі М. Аргайлом в числі головних компонентів при аналізі стилю міжособистісної поведінки і за змістом можуть бути співвіднесені з двома з трьох головних осей семантичного диференціала Ч. Осгуда: оцінка і сила. У багаторічному дослідженні, проведеному американськими психологами під керівництвом Б. Бейлза, поведінка члена групи оцінюється за двома змінним, аналіз яких здійснюється в тривимірному просторі, утвореному трьома осями: домінування-підпорядкування, дружелюбність-агресивність, емоційність-аналітичність.

Для представлення основних соціальних орієнтацій Т. Лірі розробив умовну схему у вигляді кола, розділеного на сектори. У цьому колі по горизонтальній і вертикальній осях позначені чотири орієнтації: домінування-

підпорядкування, дружелюбність-ворожість. У свою чергу, ці сектори розділені на вісім - відповідно більш приватним відносинам. Для ще більш тонкого опису коло ділять на 16 секторів, але частіше використовуються октанти, певним чином орієнтовані щодо двох головних осей.

Схема Т. Лірі заснована на припущенні, що чим ближче виявляються результати випробовуваного до центру кола, тим більше взаємозв'язок цих двох змінних. Сума балів кожної орієнтації переводиться в індекс, де домінують вертикальна (домінування-підпорядкування) і горизонтальна (дружелюбність-ворожість) осі. Відстань отриманих показників від центру кола вказує на адаптивність чи екстремальність інтерперсональної поведінки.

Опитувальник містить 128 оціночних суджень, з яких у кожному з 8 типів відносин утворюються 16 пунктів, упорядкованих по висхідній інтенсивності. Методика побудована так, що судження, спрямовані на з'ясування будь-якого типу відносин, розташовані не підряд, а особливим чином: вони групуються по 4 і повторюються через рівну кількість визначень. При обробці підраховується кількість відносин кожного типу.

Т. Лірі пропонував використовувати методику для оцінки спостережуваного поведінки людей, тобто поведінки в оцінці оточуючих ("зі сторони"), для самооцінки, оцінки близьких людей, для опису ідеального "Я". Відповідно до цих рівнів діагностики змінюється інструкція для відповідей. Різні напрямки діагностики дозволяють визначити тип особистості, а також зіставляти дані щодо окремих аспектів. Наприклад, "соціальне" Я ", реальне "Я", "мої партнери" і т.д.

Інструкція

"Вам будуть запропоновані судження, що стосуються характеру людини, його взаємин з оточуючими людьми. Уважно прочитайте кожне судження і оцініть, чи відповідає воно Вашому уявленню про себе.

Поставте на бланку відповідей знак "+" проти номерів тих визначень, які відповідають Вашому уявленню про себе, і знак "-" проти номерів тих тверджень, які не відповідають Вашому уявленню про себе. Намагайтеся бути щирим. Якщо немає повної впевненості, знак "+" не ставте.

Після оцінювання свого реального "Я" знову прочитайте всі судження і відзначте ті з них, які відповідають Вашому уявленню про те, яким Вам, на Вашу думку, слід було б бути в ідеалі ". Якщо необхідно оцінити особистість когось іншого, то дається додаткова інструкція: "Таким же чином, як і в перших двох варіантах, дайте оцінку особистості Вашого начальника (товариша по службі, підлеглого: 1."Мій начальник, такий, яким він є насправді"; 2."Мій ідеал начальника").

Методика може бути представлена респонденту або списком (за алфавітом або у випадковому порядку), або на окремих картках. Йому пропонується вказати ті твердження, які відповідають його уявленню про себе, відносяться до іншої людини або його ідеалу.

Обробка результатів

На першому етапі обробки даних проводиться підрахунок балів по кожній октанті, за допомогою ключа до опитувальника.

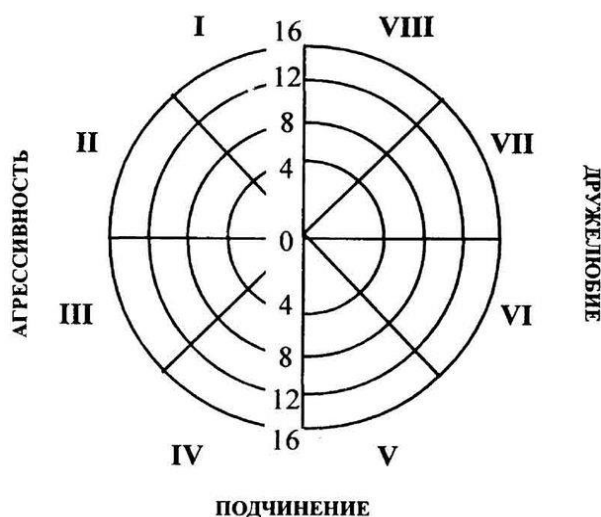
Ключ

1. Авторитарний: 1 - 4, 33 - 36, 65 - 68, 97 - 100.
2. Егоїстичний: 5 - 8, 37 - 40, 69 - 72, 101 - 104.
3. Агресивний: 9 - 12, 41 - 44, 73 - 76, 105 - 108.
4. Підозрілий: 13 - 16, 45 - 48, 77 - 80, 109 - 112.
5. Підпорядковується: 17 - 20, 49 - 52, 81 - 84, 113 - 116.
6. Залежний: 21 - 24, 53 - 56, 85 - 88, 117 - 120.
7. Доброзичливий: 25 - 28, 57 - 60, 89 - 92, 121 - 124.
8. Альтруїстичний: 29 - 32, 61 - 64, 93 - 96, 125 - 128.

На другому етапі отримані бали переносяться на діаграму, при цьому відстань від центру кола відповідає числу балів по даній октанті (мінімальне значення - 0, максимальне - 16). кінці таких векторів з'єднуються і утворюють профіль, що відображає уявлення про особистість даної людини. окреслений простір заштриховують. для кожного уявлення про себе будується окрема діаграма, на якій вона характеризується за вираженістю ознак кожної октанті.

Психограма

ДОМИНИРОВАНИЕ

На третьому етапі за допомогою формул визначаються показники за двома основними параметрами «Домінування» і «Дружелюбність»:

$$\text{Домінування} = (I - V) \cdot 0,7 \text{ г (VIII II - IV - VI)}$$

$$\text{Дружелюбність} = (VII - III) \cdot 0,7 \text{ г (VIII - II - IV VI)}$$

Таким чином, система балів по 16 міжособистісним змінним перетворюється на два цифрових індекси, які характеризують уявлення суб'єкта по зазначених параметрам.

У результаті проводиться аналіз особистісного профілю - визначаються типи ставлення до оточуючих.

Інтерпретація результатів

Підрахунок балів ведеться окремо для кожної оцінюваної особистості. Показником порушення відносин з певною особою є різниця між уявленнями людини про неї та бажаного образу в якості партнера по спілкуванню.

Максимальна оцінка рівня - 16 балів, але вона розділена на чотири ступені вираженості відносин:

0-4 бали – низька:	адаптивна поведінка
5-8 балів – помірна:	
9-12 балів – висока:	екстремальна поведінка
13-16 балів - екстремальна:	до патологічна поведінка

Позитивне значення результату, отриманого за формулою "домінування", свідчить про виражене прагнення людини до лідерства в спілкуванні, до домінування. Негативне значення вказує на тенденцію до підпорядкування, відмови від відповідальності і позиції лідерства.

Позитивний результат за формулою "дружелюбність" є показником прагнення особистості до встановлення дружніх відносин і співробітництва з оточуючими. Негативний результат вказує на прояв агресивно-конкурентної позиції, що перешкоджає співпраці та успішної спільної діяльності. Кількісні результати є показниками ступеня вираженості цих характеристик.

Найбільш заштриховані на профілі октанти відповідають переважаючому стилю міжособистісних відносин даного індивіда. Характеристики, що не виходять за межі 8 балів, властиві гармонійним особистостям. Показники, що перевищують 8 балів, свідчать про акцентуації властивостей, що виявляються даними октанта. Бали, що досягають рівня 14-16, свідчать про труднощі соціальної адаптації. Низькі показники за всіма октантами (0-3 бали) можуть бути результатом скритності і невідвертості випробуваного. Якщо в психограмі немає октантів, заштрихованих вище 4-х балів, то дані сумнівні в плані їх достовірності: ситуація діагностики не розташувала до відвертості.

Перші чотири типи міжособистісних відносин (октанти 1-4) характеризуються тенденцією до лідерства і домінування, незалежністю думки, готовністю відстоювати власну точку зору в конфлікті. Інші чотири октанта (5-8) - відображають переважання конформних установок, невпевненість у собі, піддатливість думці оточуючих, схильність до компромісів.

У цілому інтерпретація даних повинна орієнтуватися на перевагу одних показників над іншими і в меншій мірі - на абсолютні величини. У нормі зазвичай не спостерігаються значні розбіжності між «Я» актуальним і ідеальним. Помірна розбіжність може розглядатися як необхідна умова самовдосконалення.

Незадоволеність собою частіше спостерігається у осіб із заниженою самооцінкою (5,6,7 октанти), а також в осіб, що знаходяться в ситуації тривалого конфлікту (4 октант). Переважання одночасно 1 та 5 Октанта властиво особам з проблемою хворобливого самолюбства, авторитарності, 4 і 8 - конфлікт між прагненням до визнання групою і ворожістю, тобто проблема пригніченою ворожості, 3 та 7-боротьба мотивів самоствердження і афіліації, 2 і 6 - проблема незалежності-підпорядкованості, що виникає в складній службовій чи іншій ситуації, що змушує коритися всупереч внутрішньому протесту.

Особи, у яких виявляються домінантні, агресивні і незалежні риси поведінки, значно рідше виявляють невдоволення своїм характером і міжособистісними відносинами, проте і у них може виявлятися тенденція до вдосконалення свого стилю міжособистісної взаємодії з оточенням. При цьому зростання показників того чи іншого Октанта визначить напрямом, по якому самостійно рухається особистість з метою самовдосконалення, ступінь усвідомлення наявних проблем, наявність внутрішньо особистісних ресурсів.

Типи міжособистісних відносин

I. Авторитарний

13 - 16 – диктаторський, власний, деспотичний характер, тип сильної особистості, яка лідирує в усіх видах групової діяльності. Всіх наставляє, повчає, в усьому намагається спиратися на свою думку, не вміє приймати поради інших. Оточуючі відзначають цю власність, але признають її.

9 - 12 – домінантний, енергійний, компетентний, авторитетний лідер, успішний в справах, любить давати поради, потребує поваги до себе.

0-8 – впевнена в собі людина, але не обов'язково лідер, завзятий і наполегливий.

II. Егоїстичний

13 - 16 - прагне бути над усіма, але одночасно в стороні від усіх, самозакоханий, розважливий, незалежний, себелюбний. Труднощі перекладає на оточуючих, сам належить до них кілька відчужено, хвалькуватий, самовдоволенний, зарозумілий.

0 - 12 - егоїстичні риси, орієнтація на себе, схильність до суперництва.

III. Агресивний

13 - 16 - жорсткий і ворожий по відношенню до оточуючих, різкий, жорсткий, агресивність може доходити до асоціальної поведінки.

9 - 12-вимогливий, прямолінійний, відвертий, строгий і різкий в оцінці інших, непримиренний, схильний у всьому звинувачувати оточуючих, насмішуватий, іронічний, дратівливий.

0 - 8 - впертий, наполегливий, наполегливий і енергійний.

IV. Підозрілий

13 - 16 - відчужений по відношенню до ворожого та зліснішому світу, підозрілий, образливий, схильний до сумніву в усьому, злопам'ятний, постійно на всіх скаржитья, всім незадоволений (шизоїдний тип характеру).
 9 - 12 - критичний, нетовариський, відчуває труднощі в інтерперсональних контактів через невпевненість в собі, підозрілості й страху поганого ставлення, замкнутий, скептичний, розчарований в людях, потайний, свій негативізм проявляє у вербальній агресії.
 0 - 8 - критичний по відношенню до всіх соціальних явищ і оточуючим людям.

V. Підлеглість

13 - 16 - покірний, схильний до самоприниження, слабовільний, схильний поступатися всім і в усьому, завжди ставить себе на останнє місце і засуджує себе, приписує собі провину, пасивний, прагне знайти опору в кому-небудь більш сильному.

9 - 12-сором'язливий, лагідний, легко ніяковіє, схильний підкорятися сильнішому без урахування ситуації.
 0 - 8 - скромний, боязкий, поступливий, емоційно стриманий, здатний підпорядковуватися, не має власної думки, слухняно і чесно виконує свої обов'язки.

VI. Залежний

13 - 16 - різко невпевнений у собі, має нав'язливі страхи, побоювання, тривожиться за будь-якого приводу, тому залежимо від інших, від чужої думки.
 9-12 - слухняний, боязкий, безпорадний, не вміє проявити опір, щиро вважає, що інші завжди праві.

0 - 8 - конформний, м'який, очікує допомоги і порад, довірливий, схильний до захоплення оточуючими, ввічливий.

VII. Доброзичливий

9 - 16 - доброзичливий і люб'язний з усіма, орієнтований на прийняття і соціальне схвалення, прагне задовольнити вимоги всіх, "бути хорошим" для всіх без урахування ситуації, прагне до цілей мікрогруп має розвинуті механізми витіснення і придушення, емоційно лабільний (істероїдний тип характеру)

0 - 8 - схильний до співпраці, кооперації, гнучкий і компромісний при вирішенні проблем і в конфліктних ситуаціях, прагне бути у згоді з думкою оточуючих, свідомо конформний, слід умовностям, правилам і принципам "хорошого тону" у відносинах з людьми, ініціативний ентузіаст в досягненні цілей групи, прагне допомагати, відчувати себе в центрі уваги, заслужити визнання і любов, товариська, проявляє теплоту і дружелюбність у відносинах.

VIII. Альтруїстичний

9 - 16 - гіпервідповідальний, завжди приносить у жертву свої інтереси, прагне допомогти і співчувати всім, нав'язливий у своїй допомозі і занадто активний по відношенню до оточуючих, приймає на себе відповідальність за інших (може бути тільки зовнішня "маска", що приховує особистість протилежного типу).

0 - 8 - відповідальний по відношенню до людей, делікатний, м'який, добрий, емоційне ставлення до людей проявляє в співчутті, симпатії, турботі, ніжності, вміє підбадьорити і заспокоїти оточуючих, безкорисливий і чуйний.

Перші чотири типи міжособистісних відносин -1, 2, 3 і 4 - характеризуються переважанням неконформними тенденціями і схильністю до дез'юктивних (конфліктним) проявів (3, 4), більшою незалежністю думки, завзятістю у відстоюванні власної точки зору, тенденцією до лідерства і домінування (1, 2).

Інші чотири Октанта - 5, 6, 7, 8 - представляють протилежну картину: переважання конформних установок, конгруентність у контактах з оточуючими (7, 8), невпевненість у собі, податливість думці оточуючих, схильність до компромісів (5, 6).

Стимульний матеріал

Текст опитувальника

Інструкція: Вам пропонується список характеристик. Слід уважно прочитати кожен і вирішити, чи відповідає вона вашому уявленню про себе. Якщо відповідає, то позначте її у протоколі хрестиком, якщо не відповідає - нічого не ставте. Якщо немає повної впевненості, хрестик не ставте. Намагайтеся бути щирими.

1. Інші думають про нього прихильно
2. Справляє враження на оточуючих
3. Вміє розпоряджатися, наказувати
4. Вміє настояти на своєму
5. Володіє почуттям гідності
6. Незалежний
7. Здатний сам подбати про себе
8. Може виявляти байдужість
9. Здатний бути суворим
10. Строгий, але справедливий
11. Може бути щирим
12. Критичний до інших
13. Любить поплакатися
14. Часто сумний
15. Здатний виявляти недовіру
16. Часто розчаровується
17. Здатний бути критичним до себе
18. Здатний визнати свою неправоту
19. Охоче підпорядковується
20. Поступливий
21. Вдячний
22. Захоплюється, схильний до наслідування
23. Шанобливий
24. Той, хто шукає схвалення

25. Здатний до співпраці, взаємодопомоги
26. Прагне ужитися з іншими
27. Доброзичливий, доброзичливий
28. Уважний, ласкавий
29. Делікатний
30. Підбадьорливий
31. Чуйний на заклики про допомогу
32. Безкорисливий
33. Здатний викликати захоплення
34. Користується в інших повагою
35. Володіє талантом керівника
36. Любить відповідальність
37. Впевнений в собі
38. Самовпевнений, напористий
39. Діловитий, практичний
40. Любить змагатися
41. Стійкий і завзятий, де треба
42. Невблаганний, але неупереджений
43. Дратівливий
44. Відкритий, прямолінійний
45. Не терпить, щоб їм командували
46. Скептичний
47. На нього важко справити враження
48. Образливий, делікатне
49. Легко ніяковіє
50. Не впевнений у собі
51. Поступливий
52. Скромний
53. Часто вдається до допомоги інших
54. Дуже шанує авторитети
55. Охоче приймає поради
56. Довірливий і прагне радувати інших
57. Завжди люб'язний в обходженні
58. Дорожить думкою оточуючих
59. Комунікабельний, злагідний
60. Добросердий
61. Добрий, який вселяє впевненість
62. Ніжний, м'якосердий
63. Любить піклуватися про інших
64. Безкорисливий, щедрий
65. Любить давати поради
66. Справляє враження значної людини
67. Начальницькому наказовий
68. Владний

69. Хвалькуватий
70. Гордовитий і самовдоволений
71. Думає тільки про себе
72. Хитрий, розважливий
73. Нетерпимий до помилок інших
74. Корисливий
75. Відвертий
76. Часто недружелюбний
77. Озлоблений
78. Скаржник
79. Ревнивий
80. Довго пам'ятає свої образи
81. Самобічующійся
82. Сором'язливий
83. Безініціативний
84. Лагідний
85. Залежний, несамостійний
86. Любить підкорятися
87. Надає іншим приймати рішення
88. Легко потрапляє в халепу
89. Легко піддається впливу друзів
90. Готовий довіритися кожному
91. Прихильний до всіх без розбору
92. Всім симпатизує
93. Прощає всі
94. Переповнений надмірним співчуттям
95. Великодушний, терпимий до недоліків
96. Прагне протегувати
97. Прагне до успіху
98. Чекає захоплення від кожного
99. Розпоряджається іншими
100. Деспотичний
101. Сноб, судить про людей лише за рангом і достатку
102. Марнолюбний
103. Егоїстичний
104. Холодний, черствий
105. Уїдлиий, глузливий
106. Злий, жорстокий
107. Часто гнівливий
108. Байдужа, байдужий
109. Злопам'ятний
110. Пройнятий духом протиріччя
111. Упертий
112. Недовірливий, підозрілий

113. Боязкий
114. Сором'язливий
115. Відрізняється надмірної готовністю підкорятися
116. М'якотілий
117. Майже ніколи нікому не заперечує
118. Нав'язливий
119. Любить, щоб його опікали
120. Надмірно довірливий
121. Прагне знайти розташування кожного
122. З усіма погоджується
123. Завжди доброзичливий
124. Любить всіх
125. Дуже поблажливий до оточуючих
126. Намагається втішити кожного
127. Піклується про інших на шкоду собі
128. Псує людей надмірною добротою